

**FAKULTET ZA MEDITERANSKE POSLOVNE STUDIJE
TIVAT**

**MOGUĆNOST RAZVOJA EKO I SEOSKOG TURIZMA U
CRNOJ GORI**

SPECIJALISTIČKI RAD

Predmet: Slobodno vrijeme i animacija
Mentor: doc. dr Andrija Petković

Ime i prezime: Ivana Bećagol
Smjer: Nautički turizam
Broj indeksa: S07/13
JMB: 0301980239012

Tivat, septembar 2014.

SADRŽAJ:

UVOD	4
1. SOCIO – KULTUROLOŠKI ASPEKTI TURIZMA.....	8
1.1. Masovna kultura i turizam	11
1.2. Selektivni oblici turizma	13
1.3. Kulturni resursi u Crnoj Gori	19
2. NAUTIČKI TURIZAM KAO OBLIK SELEKTIVNOG TURIZMA	37
2.1. Istorijski elementi razvoja nautičkog turizma u svijetu	41
2.2. Crna Gora – istorijski elementi razvoja nautike	42
2.3.1. Marina Bar	44
2.3.2. Porto Montenegro	45
2.3.3. Marina Budva	47
2.3.4. Kapitalni projekti Luštica Bay i Porto Novi	49
3. MOGUĆNOST RAZVOJA EKO I SEOSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI	53
3.1. Pojam i definisanje ekološkog turizma	53
3.2. Primjeri agroturizma u zemljama evropske unije	56
3.3. Ekološka poljoprivreda i njene mogućnosti	64
3.4. Seoski turizam	66
3.5. Eko turizam u Crnoj Gori	67
3.6. Organska proizvodnja i autohtoni crnogorski proizvodi	68
3.7. Reciklaža, neophodan uslov za očuvanje životne sredine	74
3.8. Etno sela i eko naselja u Crnoj Gori	75
4. TURIZAM U CRNOJ GORI – SADAŠNJA SITUACIJA I SWOT ANALIZA	81
ZAKLJUČAK	83
LITERATURA	84

UVOD

Turizam, kao svjetski fenomen, ima dodira sa najvišim i najdubljim težnjama svih ljudi. Turizam je također važan činilac društveno-ekonomskog i političkog razvoja u mnogim zemljama. On može doprinjeti pozitivnom društveno-ekonomskom i kulturnom napretku ali u isto vrijeme može dovesti do degradacije okruženja i gubitka lokalnog identiteta.

Turizam pruža priliku za putovanja i upoznavanja sa drugim kulturama. Razvoj turizma može pomoći u uspostavljanju čvršćih veza i mira među narodima, stvarajući svijest koja poštuje raznolikost kultura i načina života. Univerzalna definicija turizma glasi da je to skup pojava i odnosa koje proizilaze iz putovanja i boravka posjetilaca nekog mjesta, ako se tim boravkom ne zasniva stalno prebivalište i ako taj boravak nije u vezi sa obavljanjem privredne djelatnosti.

Značaj turizma se ogleda u: humanitarnoj vrijednosti (u cilju unaprijeđenja i očuvanja zdravlja, korišćenjem prirodnih ljekovitih resursa vode, bilja, ljekovitog blata, termalnih izvora, zatim tu su klima, more, čist vazduh, veliki broj sunčanih dana); uticaj na kulturu i obrazovanje; zdravstveni uticaj; politički uticaj (jer utiče na mir i stabilnost u svijetu); otklanjanje negativne propagande i predrasuda o pojedinim zemljama i narodima.

Posmatrajući promjene u životnim stilovima ljudi, vidljivo je kako savremeni turista sve više vrijednuje ideju odmora u ruralnim prostorima te zaštitu okoline i prirode uz tzv. povratak korijenima. Zasićenje jednoličnom svakodnevicom možemo pripisati tehnološkom napretku koji u velikom broju slučajeva služi zadovoljavanju potreba savremenog čovjeka ali ima i negativnu nuspojavu a to je prevelika urbanizacija, zagađenje i zasićenje društvene sredine. Bijeg iz tehnološke noćne more i prevelikog broja sadržaja kako onih radnih tako i zabavnih, prema tradicionalnim vrijednostima među kojima se nalazi i ruralni turizam.

Jedan od oblika selektivnog turizma je onaj koji se odvija na ruralnim prostorima. Tako npr. turistički eksperti Vijeća Evrope definišu ruralni turizam kao oblik turizma koji obuhvata sve aktivnosti u ruralnom području. Neke od aktivnosti koje navode su: ture po ruralnom području (pješačenje, jahanje, moto i bicikl ture), aktivnosti na vodi (ribolov, plivanje, vožnja kajaka, kanua...), aktivnosti u vazduhu (mali avioni, baloni), sportske aktivnosti (golf, penjanje po stijenama), aktivnosti otkrivanja zanimljivosti (lokalna proizvodnja, poljoprivredna preduzeća...), kulturne aktivnosti (arheologija, spomenička restauracija, folklorne grupe itd.) te aktivnosti zdravstvenog karaktera.¹

Posljednjih godina bilježimo sve veći broj prepoznatljivih ruralnih turističkih odredišta, a razlog tog rasta pronalazimo u manjku prihoda od poljoprivrede, radu različitih razvojnih agencija koje podržavaju države, strukturni fondovi EU-a, te pojačanoj svijesti o novim trendovima među turistima koji diktiraju nastanak novih oblika turizma u ruralnim prostorima.²

Turizam na ruralnim područjima u praksi može poprimiti različite forme kao što su: turizam u seoskom domaćinstvu, rezidencijalni, zavičajni, sportsko-rekreativni, avanturistički, zdravstveni,

¹C.f., Geić, S. (2011), Menadžment selektivnih oblika turizma. Split: Sveučilište u Splitu

²<http://issuu.com/croatia.hr/docs/htz>, 3.09.2014., u 12h

edukativni, tranzitni, kamping, nautički, kulturno-vjerski, lovni, ribolovni, gastronomski i eko turizam.³

Kao glavne subjekte razvoja ruralnog turizma najčešće se navode turistička seoska domaćinstva. Seoska domaćinstva u Evropi i u svijetu vlastitom proizvodnjom hrane, ne mogu pokriti elementarne troškove što nužno vodi ka padu životnog standarda i depopulaciji sela. Upravo zato što im je proizvodnja nedovoljna za preživljavanje, veliki broj seoskih domaćinstava se okreće agro turizmu kao dodatnom izvoru prihoda. Agro turizam je oblik ruralnog turizma, definisan kao oblik turističke usluge koji je dodatna djelatnost na gazdinstvu s živom poljoprivrednom djelatnošću uz kombinaciju ambijenta sela kao i popratnih tradicijskih manifestacija (folklor, gastronomija itd.).⁴

Na relativno maloj površini Crne Gore, postoje značajne fizičko-geografske raznovrsnosti, koje su našoj zemlji kao jedinstvene odlike, omogućile status jedne od najpoželjnijih i najzanimljivijih turističkih regiona Mediterana i Evrope. Mogućnost razvoja i unaprijeđenja ekološkog, seoskog i kulturnog turizma u Crnoj Gori su velike, obzirom na prirodne i antropogene vrijednosti kontinentalnog dijela crnogorske obale i sjevernog dijela Crne Gore koje privlače mnogobrojne posjetioce i turiste, koji, udaljeni od gradske buke i vreve, pronalaze mir i zadovoljstvo u prirodi, gostoprimstvu seoskih domaćinstava i domaćina, zdravom životu, tradicionalnoj kuhinji i očuvanim običajima i tradiciji.⁵

Evropske države različito definišu pojam ruralnog turizma, tako npr. Finci pod ruralnim turizmom podrazumjevaju iznajmljivanje malih seoskih kućica, Slovenci podrazumjevaju turizam na porodičnim gazdinstvima, Grci smatraju da su za ruralni turizam dovoljne sobe opremljene tradicionalnim namještajem te tradicionalnim doručkom.⁶ Drugim riječima, koliko je evropskih država, gotovo toliko je i definicija, a time i različitih praksi.

Najveću dobit od agroturizma ostvaruje lokalno stanovništvo što je i cilj njegovog razvoja. Ako su proizvodi koji se konzumiraju ekološki, uz ekološki očuvano podneblje, onda je to kombinacija agro-eko turizma. Agroturizam se u brojnim zemljama sastoji primarno od noćenja na farmama te konzumiranja autohtonih jela. Međutim neka seoska gazdinstva ne nude ništa više osim obične seoske štale sa slamom na podu koja ima svrhu meke podloge za vreću za spavanje što je dovoljno za „bag-package“ turiste. S druge strane neka druga seoska domaćinstva imaju znatno razvijenije smještajne kapacitete kao i programe gdje posjetioci mogu obići domaćinstvo odnosno farmu, pomagati u poslovima na farmi, koristiti obroke s porodicom koja ih je ugostila i iskusiti seoski način života krajnje autentično. U Engleskoj npr. 23% farmi nudi neki tip popratnih aktivnosti poput pećanja, piknika, pješaćenja kroz prirodu dok 24% farmi u Engleskoj nudi noćenje i prehranu. U Francuskoj planinari i biciklisti mogu slijediti niz rustikalnih puteva kroz regiju koji ih vode od farme do farme.⁷

³ <http://www.hgk.hr/>, 3.09.2014., u 12h30

⁴ C.f., Geić, S. (2011), Menadžment selektivnih oblika turizma. Split: Sveučilište u Splitu

⁵ <http://www.panacomp.net/seoski-turizam-cg>, 3.09.2014, u 13h

⁶ C.f., Jelinčić, D. A. (2007), Agroturizam u evropskom kontekstu. Zagreb: Stud. Ethnol. Croat., Vol. 19

⁷ http://www.undp.hr/upload/file/278/139168/FILENAME/Priručnik_Seoski-turizam-za_web.pdf, 3.09.2014, u 15h

Predmet ovog istraživanja je analiza selektivnih oblika agro turizma u Evropi. Naglasak će biti na komparaciji agro turizma u Crnoj Gori, na svjetskim iskustvima kao i mogućim koracima razvoja. Analiziraće se i stanje u susjednim zemljama Sloveniji, Italiji, regiji Veneto, Austriji, i Francuskoj. Poseban fokus biće takođe na našoj bivšoj Republici Sloveniji, koja ima veoma zanimljivu podjelu agroturizma i koja je veoma uspješna u ovoj oblasti kao i na sjevernu Italiju, odakle su, na osnovu ličnog iskustva prikupljeni brojni zanimljivi podaci.

Istraživanje je interdisciplinarno jer obuhvata ruralni turizam, ekologiju, ekonomiju, poljoprivredu. U radu će biti predstavljeno nekoliko istraživačkih **hipoteza**:

H1 –Selektivni oblici turizma: nautički, kulturni i eko turizam, objedinjeni u jedinstveni turistički proizvod, povećaće privredni rast i razvoj zemlje i doprinjeti ravnomjernoj turističkoj valorizaciji svih područja.

H2 – Crna Gora već je prepoznata u svijetu kao destinacija nautičkog turizma. Učešćem na brojnim sajmovima nautičkog turizma u svijetu, Crna Gora ima jasnu strategiju za daljim razvojem ove vrste turističkog sadržaja.

H3 –Brojni kulturno-istorijski spomenici i nalazišta koja datiraju od antičke epohe do srednjovjekovnih građevina čine neprocjenjivu kulturno-istorijsku vrijednost našeg područja. Brojni kulturni događaji, manifestacije i tradicionalne proslave, kao što su karnevali i brojne fešte upotpunjuju turističku ponudu Crne Gore, naročito tokom ljetnjih mjeseci.

H4 – Crna Gora ima prirodne uslove za razvoj eko i seoskog turizma. Uslov razvoja agroturizma je ulaganje u lokalnu infrastrukturu (voda, kanalizacija, putevi, javni prevoz itd.) od strane države i lokalne zajednice što život na selu čini podnošljivijim i lakšim. Time se poboljšava standard ljudi na tom području te omogućava uspješniji razvoj ruralnog turizma i njegova konkurentnost na tržištu. Crna Gora raspolaže bogatstvom prirodnih i kulturnih resursa. Od prirodnih resursa posebno se izdvajaju nacionalni parkovi: Lovćen, Skadarsko jezero, Durmitor i Biogradska gora, kao i područje Prokletija i kanjon rijeke Tare koji se nalazi pod zaštitom UNESCO-a. Maslinarstvo i vinogradarstvo takođe su potencijali za razvoj poljoprivrednog sektora.

Cilj istraživanja je ispitivanje postojeće strukture agroturizma u Evropi kao i pronalaženja odgovarajućih metoda pomoću kojih će se ta vrsta turizma razvijati i rasti u Crnoj Gori, odgonetnuti predispozicije razvoja ruralnih područja u Crnoj Gori, podići svijest ljudi u našoj zemlji o značaju očuvanja i oživljavanja autohtonih predjela i stvoriti ponudu koja će biti zadovoljstvo i užitak za posjetioce. Naučni cilj ovog projekta je edukacija i podizanje svijesti o očuvanju seoskih i eko područja, eko proizvodnji i zdravim stilovima života.

Metode istraživanja u radu su: sekundarne metode tj. analiza relevantne literature i statističkih podataka, metodom deskripcije opisano je stanje agroturizma u evropskim lokalitetima kao i stanje u Crnoj Gori a metodom komparacije sličnosti i razlike među ruralnim destinacijama. Pri prikupljanju podataka korištena su: naučna i stručna djela, stručni časopisi, Internet kao i lično iskustvo prilikom posjeta agroturističkih gazdinstava u sjevernim predjelima Italije, Veneta, Trentina, Alto Adiđea i Južnog Tirola.

Upotrebna vrijednost ovog djela može biti u svrhe unaprijedenja društva jer sagledava iskustva i prakse Evropskih i vanevropskih zemalja i pravi rezime onoga što mi imamo, što trebamo sačuvati i kako na osnovu iskustava drugih možemo unaprijediti vlastiti potencijal i tako izvući korist.

Ključne riječi: ruralni turizam, agro turizam, eko turizam, seoska gazdinstva i domaćinstva, eko proizvodi, autohtoni proizvodi, poljoprivreda.

1. SOCIO – KULTUROLOŠKI ASPEKTI TURIZMA

Socio-kulturološki aspekti turizma manifestuju se kroz široki raspon aspekata, kao što su umjetnost i kulturno stvaralaštvo, ponašanje pojedinaca i društvene grupe. Uticaji mogu biti pozitivni ali i negativni. Sociološki fenomen turizma ogleda se u porastu populacije, intenzivnijoj urbanizaciji, razvoju informacione i komunikacione tehnologije, razvoju saobraćajne infrastrukture, u povećanom slobodnom vremenu i globalnom razvoju trgovine.

Socio-ekonomska baza razvoja turizma podrazumjeva da turisti kupuju od lokalnog stanovništva, da dijele prostore, objekte, prevoz i da se zbližavaju. Prilikom kontakta najmanje dvije individue ili dvije grupe sa različitim kulturnim navikama, dolazi do razmjene izvjesnih kulturnih elemenata: jezika, kulturne vještine, saznanja, navika, ponašanja, odjevanja, ishrane i sl.

Kulturni resursi za turiste moraju biti izvor emocija, pružiti im određeni doživljaj. Pozitivne sociološke posljedice turizma bile bi:⁸

- Upoznavanje sa drugim ljudima, odnosno grupama;
- Upoznavanje sa običajima, navikama, ponašanjima;
- Upoznavanje novih kultura i preuzimanje pozitivnih tekovina;
- Sticanje samopouzdanja, znatiželje, saznanja;
- Poznavanje daje veću šansu toleranciji, razumjevanju, prihvatanju drugih različitih ljudi i grupa;
- Razvoj običaja ljudi pod uticajem turizma: gostoprimstvo, ljubaznost, razumjevanje, učenje jezika, kultura i sl.

Negativne sociološke posljedice turizma bile bi:⁹

- Strah od grupe, mase, nepoznatog;
- Konflikti i nesposobnost prevazilaženja istih;
- Osjećaj gubljenja individualnosti, osobnosti;
- Nagli, neprilagođen razvoj lokalnog prostora;
- Prihvatanje nepoželjnih tekovina savremenog življenja: droga, seks, alkohol...
- Razlozi: stereotipi, predrasude, krutost, neznanje...

Bježeći od svakodnevnice neko može ostaviti iza sebe lični, odnosno društveni svijet. Isti može pobjeći od ličnih problema, nevolja, teškoća, neuspjeha ili od društvenog svijeta (prijatelja, članova porodice i sl.). Druga motivacijska sila je individualna tendencija traženja psihološkog zadovoljstva (nagrada) od učestvovanja u ovim aktivnostima. Ova zadovoljstva ili dobit mogu se podijeliti na personalne ili interpersonalne. Lična (personalna) zadovoljstva sastoje se uglavnom od samoodređenja (sposobnosti odabiranja) smisla za komunikaciju ili vladanje, izazove, učenje, istraživanje i relaksaciju. Težnja za interpersonalnim odnosom znači da je u jednom ili drugom obliku socijalno međusudjelovanje glavno (psihološko) zadovoljstvo koje treba postići.

⁸ <https://05aab32c59c1fd7e5849ea3ff5dcc32b0cc086> , 10.09. 2014, u 20h

⁹ Ibid., str. 12

Jednostavno rečeno, primjenjeno na turizam, psihološka dobit od putovanja je bijeg od okruženja.¹⁰

Uzroci turističkih putovanja leže u potrebama i različitom načinu njihovog zadovoljavanja, tj. u nemogućnosti da se neke zadovolje 'kod kuće'. Potreba je objektivna i javlja se nezavisno od svijesti pojedinca, njegovih misli i ideja. Motivacija je psihološki proces podsticanja čovjeka da ostvari svoje potrebe (aktivnost usmjerena prema nekom cilju). Ni po motivaciji ni po ponašanju, turisti nisu homogena grupa, koja bi se mogla univerzalno tretirati. Prije svih, psiholozi, sociolozi i antropolozi ističu da je pogrešan pogled na turistu kao opšti tip ponašanja. Turisti su često nesvjesni stvarnog razloga ili nevoljni da ga saopšte.¹¹

Jednu od najpoznatijih teorija motivacije dao je Maslow. Iako ne pominje turizam, on je hijerarhijski predstavio pet kategorija ili nivoa osnovnih ljudskih potreba: fiziološke potrebe, potreba za sigurnošću, ljubavlju, pripadanjem i privrženošću, potreba za uvažavanjem i potreba za ličnim razvojem i novim iskustvom (samoostvarenjem). Samoaktuelizacija je važna kao i potreba za hranom. Za mnoge individue, samoostvarivanje uključuje potrebu za spoznajom (upoznavanje novog, sticanje znanja), ali i estetske potrebe – za muzikom, umjetnošću, poezijom, ljepotom i redom.¹²

Crompton je ispitivao socio-psihološki i kulturni motiv na bazi 39 dvočasovnih intervju sa američkim turistima i empirijski je istraživao motive koji su uticali na izbor turističke destinacije. Uočio je sedam socio-psiholoških motiva: bjekstvo iz svakodnevice, samoeksploracija i evaluacija, regresija¹³, jačanje rodbinskih veza, olakšavanje socijalnih interakcija i još dva, kao kulturne kategorije: novo i edukacija.

Iso-Ahola koristi "teoriju optimalne stimulacije" koja govori o tome da se turisti razlikuju po svojoj potrebi za bjekstvom od svakodnevice (eskapizam) i potrazi za novim doživljajima. Turizam omogućuje nešto novo i zato osoba napušta svoj lični i interpersonalni svijet (kolege, prijatelje). Turisti teže traganju za psihološkim, 'unutrašnjim' nagradama (samoopredjeljenje, osjećanje kompetencije, izazov, učenje, eksploracija i relaksacija). Neki autori primjećuju da su turisti sa posebnim interesovanjima više fokusirani na traganje za ličnim nagradama, nego na bjekstvo iz sopstvenog okruženja.

Poznati filozofi, pisci i pjesnici govorili su u čemu je značaj slobodnog vremena kao i putovanja. Tako je Sokrat, po riječima Platona isticao da mu je slobodno vrijeme bilo neophodan uslov da se posveti dobročinstvu popravljajući čovjeka posredstvom svojih čuvenih filozofskih dijaloga. Platon je smatrao da se u slobodnom vremenu dešava najuzvišenija čovjekova aktivnost –

¹⁰ Đukić, A. (2001), Menadžment prirodnih resursa i ekologija u turizmu. Dubrovnik: Veleučilište u Dubrovniku, str. 22

¹¹ http://www.visokaturisticka.edu.rs/skripte/selektivni_novo/predavanje1.pdf, 21. 11. 2014., u 20h

¹² Ibid., str. 15

¹¹ Mehanizmi odbrane su postupci kojima se čovjekovo JA brani od ugrožavajućih spoljašnjih opasnosti i od sopstvenih neprihvatljivih želja. Ljudi ih koriste u raznim situacijama i najčešće nisu svjesni da to rade. Oni mogu da nam odmognu u pravoj procjeni neke situacije, ali mogu biti i od koristi kako bismo lakše podnjeli neku tešku situaciju. Regresija bi bila povratak u neke djetinjaste faze života prilikom susreta sa opasnošću. Freud tvrdi da se vraćamo do onog trenutka kada smo se zadnji put u životu osjećali potpuno sigurno. Izvor: <http://psiholog.ba/mehanizmi-odbrane-licnosti-sta-su-i-cemu-sluze/>

njegovo vlastito samousavršavanje.¹⁴ Arthur Haulot naglašava, da je potrebno posvetiti posebnu pažnju pripremi putovanja: sam akt pripreme ima blagotvorno dejstvo na monotonu i trivijalnu svakodnevnicu. Akt asimiliranja utisaka i doživljaja ljudi i krajeva zbiva se i u procesu sjećanja koji sad postaje nerazdvojni dio ritma svakodnevnog života jedne obogaćene ličnosti.¹⁵

Postoje suprotne pjesničke izreke o putovanju. Njegoš je na primjer govorio da nije čovjek ko ne putuje. Andersen je smatrao da putovati znači živjeti. Pascal je međutim zapisao da sva bijeda čovjekova dolazi otud što čovjek ne može ostati sam između četiri zida. E. Meister kao da je poslušao Pascalovo upozorenje, pa se čudio zašto ljudi putuju, govoreći da mu je samom dovoljno da se šeta po sobi. Veliki evropski putnik, R. M. Rilke je isticao da putovanje utiče na formiranje ličnosti, jer čovjek, kako je jednom zapisao nakon šetnji Venecijom, putujući kao ogledalima upija utiske i postaje dio stalnog „nestajanja“. Pri kraju života Rilke se pita nisu li baš putovanja izvršila najdublji uticaj na njegovo obrazovanje i formiranje. Štaviše, pjesnik svjedoči da iz uspomena iz putovanja, diskretno pohranjenih u sjećanju, koja na taj način postaju dio čovjekove intime, može izbiti prva riječ stiha.¹⁶ Meša Selimović kaže da čovjek nije drvo i da je vezanost njegova nesreća jer mu oduzima hrabrost i umanjuje sigurnost. Vezivanjem za jedno mjesto čovjek prihvata sve uslove čak i nepovoljne i sam se plaši neizvjesnosti koja ga čeka.

Govoreći o suštini turizma, Rilke kaže da je njegov smisao u razvijanju sposobnosti da se svoje biće dovede u stanje slušanja i otvorenosti istini i pažljivom posmatranju. Ne smije se olako putovati, upozorava Rilke. Nepripremljeno putovanje za Rilkea je naprosto zabluda. U Grčku se – navodio je npr.- „ne smije ići u stanju duhovne smetenosti i bez vedrine“. Rilke se godinama pripremao za određena putovanja. Navodi se da se nekom zgodom nalazio na samo tridesetak kilometara daleko od Verone, ali da u grad Romea i Julije nije htio ući jer duhovno nije bio pripremljen za obilazak životne pozornice Šekspirovih junaka.¹⁷

Susret čovjeka sa čovjekom - podvlači Dannoud - najdragocjenija je značajka turizma, te je otud glavni zadatak turističke ekonomije da bude na visini glavne čovjekove potrebe: da čovjek otkriva sam sebe time što otkriva drugog.¹⁸

¹⁴ Elaković, S. (2006), Sociologija slobodnog vremena i turizma. Beograd: Centar za izdavačku djelatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, str. 6

¹⁵ Ibid., str. 96

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibid., str. 99

1.1. MASOVNA KULTURA I TURIZAM

Prema riječima Edgar Morena „masovna kultura može da se shvati kao bitni vid širenja ili demokratizacije urbane građanske kulture; uostalom, ona se i jeste razvila u krilu i razaranjem seosko-plebejskih kultura“.

Francuski sociolog Dimazdje smatra da kultura mora da obuhvata čovjekov rad i porodične dužnosti ali i duhovne vrijednosti i dokolicu. U sociologiji postoje dva shvatanja kulture:

- U širem smislu prema kome pojam kulture obuhvata i tzv. duhovnu ali i materijalnu kulturu
- U užem značenju, koje kulturu svodi samo na sistem duhovnih vrijednosti: na jezik, religiju, običaje i moral, filozofiju, nauku, umjetnost i masovnu kulturu.¹⁹

Kada se izgovori „masovna kultura“ odmah se nekako zamišlja da postoji i neka druga kultura, koja nije namjenjena masi, već izabranom društvenom sloju, eliti. Nasuprot masovnoj kulturi često se koriste termini „visoka“ ili „vrhunska“ kultura, za koju je karakteristično da je namjenjena malom broju obrazovanih ljudi. Postavlja se međutim pitanje otkuda to da se tek danas masovna kultura izdvojila kao poseban i dominantan oblik savremene kulture. Postoje uglavnom, četiri osnovna razloga za to:²⁰

- Brz industrijski razvoj zemalja Zapada
- Povećanje gradskoga stanovništva koje se popunjava naglim doseljavanjem sa sela
- Sve prisutnija automatizacija i serijska proizvodnja robe, što je sa svoje strane dovelo i do
- Podizanja društvenog standarda a time i do stvaranja slobodnog vremena ili dokolice.

Široki slojevi stanovništva, naselivši gradove i prihvatajući izazove razvijenih metropola, relativno brzo i lako su se prilagodili novim radnim procesima, ali su duboko u sebi osjećali nostalgiju za svojom tradicionalnom, seoskom kulturom. Za onu „vrhunsku“, „elitnu“ kulturu, koja je značila odlazak u pozorište, biblioteke, sticanje naučnog znanja, slušanje koncerata ozbiljne muzike, nisu bili ni pripremljeni ni osposobljeni. Tražilo se neko srednje rješenje između „elitne“ i seosko-folklorne kulture. Upravo je masovna kultura rođena i stvorena, prije svega za zadovoljenje interesa srednjih socijalnih slojeva.²¹

Masovna kultura ima za cilj da značajne kulturne vrijednosti „visoke kulture“ uz pomoć sredstava masovnog komuniciranja popularizuje, učini ih dostupnim visokim slojevima. Masovnu kulturu odlikuje kosmopolitizam, budući da njeni sadržaji važe za sve društvene i svjetske kulturne sredine koje se nalaze na jednakom stupnju industrijskog i civilizacijskog razvoja.²²

¹⁹ Ilić, M. (1980), Sociologija kulture i umetnosti, Beograd: Naučna knjiga, str. 12-13

²⁰ Mitrović, M., Petrović, S. (1994), Sociologija, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 183

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

Vrhunska kultura se odlikuje originalnošću, neponovljivošću, duhovitošću, elegancijom, stvaralačkom inovacijom. Masovnu kulturu odlikuje reproduktivni karakter. Ona se serijski proizvodi za masovnog potrošača. U tvorevinama masovne kulture, sadržaj postaje najvažnija stvar, a ne estetska forma, tj. način na koji je taj sadržaj prikazan. Kultura tako postaje, roba dostupna svima, i svako je u stanju da je kupi. Masovna kultura snižava vrijednosti visoke kulture, ona ih svodi na prosječnost, originalnost pretvara u stereotip, a jedinstvenost i neponovljivost u serijsku proizvodnju.²³

Od kulture zavisi sama bit turističkog ponašanja, a ovo je opet dio opšte kulture i određuje se kao ukupnost turističkih navika u smislu kulture putovanja, odmaranja i poslovanja. Od osnovnih kulturnih pretpostavki zavisi, isto tako da će neko u Parizu posjetiti Luvr a neko Diznilend, u Barseloni poznatu katedralu ili stadion fudbalskog kluba, u Moskvi „Baljšoj teatar“ ili moskovski cirkus, neko slušati ozbiljnu muziku a neko tehno...²⁴

Turizam ima veliku ulogu približavanja mnogih oblika kulture najširim društvenim slojevima. Nekada je samo mali broj ljudi mogao da upozna i vidi neobične čovjekove tvorevine, a danas je to zahvaljujući turizmu dostupno mnogima. Velika umjetnička djela i kulturne tvorevine, zemlje i gradovi, neobične prirodne pojave i lijepi pejzaži, istorijska mjesta i spomenici, sada su turističkim putovanjem dostupni svima.²⁵ Može se očekivati da nešto što je viđeno ili doživljeno u turističkom površnom kontaktu prilikom putovanja izazove, kasnije kod nekog interesovanje za neku npr. istorijsku epohu, narod i istoriju države koju je posjetio, pa stoga turizam ima ulogu i trajnog mjenjanja čovjekove ličnosti, njenih pogleda na život i kulturu drugih.

Masovna kultura i turizam naglašavaju sferu potrošačko-atraktivno, stavljajući tako akcenat na populizam i komercijalno-potrošački duh. Kič je jedna od pratećih pojava masovne kulture. Sam pojam kiča predstavlja snižavanje vrijednosti umjetnosti. Kič širi lažne vrijednosti kulture, pronalazi lažne ljubitelje kulture. Kič je tvorevina koja podsjeća na umjetnost, to je estetska stranputica, koristi lepršavost, umilne boje i efekte, prijatne melodije.²⁶ U kiču su, dakle poremećene same ljudske vrijednosti, lažni su doživljaji kao i sami umjetnički predmeti. U nastojanju masovne kulture da potisne sve druge oblike kulture (visoku i narodnu), turizam ima značajnu ulogu preko stvaranja kičerskih vrijednosti. Sve je tako napravljeno za brzo i površno konzumiranje kulturnih i prirodnih bogatstava atraktivnih krajeva. Mnogi predmeti koje donosimo sa putovanja kao suvenire nisu nikakvi umjetnički predmeti, nego najobičniji kič.

U borbi između ozbiljnih ideja i komercijalnih formula, lošiji materijal nesumnjivo potiskuje bolji, prije svega jer je prvi lakše shvatljiv i zanimljiviji. Zato skandal postaje privlačniji od neke naučne teorije, erotika od ljubavi, roman strave i užasa od nekog umjetničkog romana. Zabava, turistički divertisman i hedonistička naslada koji počivaju na tezi da je život kratak i treba ga iskoristiti u pseudopustolovinama, u okviru kičerskog doživljaja, samo jedan oblik prividnog traženja smisla.²⁷ Najzad, kič postoji samo zato što postoji kič čovjek, onaj koji i sam vapi i žudi za kičom, koji prima kič i spreman je da za njega, kao i za svaku „robu“ dobro plati.

²³ Ibid., str. 184-185

²⁴ Nikić, S. (2012), Sociologija turizma i održivi turizam. Tivat: Fakultet za mediteranske poslovne studije, str. 30-31

²⁵ Ibid., str. 39

²⁶ Mitrović, M., Petrović, S., op. cit., str. 187

²⁷ Nikić, S., op. cit., str. 45

Šund je njemačka riječ koja označava trice, prnje, bezvrijedno djelo, otpadak. Najčešće se izraz šund koristi za onaj dio kiča koji se odnosi na književnost, npr. šund literaturu (ljubavni romani i sl.).²⁸

Turizam se sve više svodi na običnu komercijalizaciju, stvar profita, a ne ljudsku potrebu. Turizam kao društvena pojava, svojom masovnošću i elitizmom, pruža velike mogućnosti za njegovanje i stimuliranje raznih snobovskih ponašanja i demonstraciju novostečenih vrijednosti. Snobovski je u svemu tome da ono što se pokazuje je samo manifestacija društvenog prestiža novostečenih bogataša, a ne nivo duhovnog dometa i stvarnih potreba, jer one još nisu stečene.²⁹

1.2. SELEKTIVNI OBLICI TURIZMA

Selektivni oblici turizma javljaju se kao suprotnost masovnom turizmu. U teoriji i praksi koriste se različiti termini:³⁰

- Posebni oblici turizma
- Specifični oblici turizma,
- Turizam na bazi posebnih interesovanja
- Tematski turizam
- Turizam niša
- Alternativni turizam

Pojam 'selektivni oblici turizma' koristi se od početka 70.-ih godina 20. vijeka. Postoje različite vrste selektivnog turizma, a njihova potpuna klasifikacija (tipologija) gotovo da i nije moguća. Na anglosaksonskom području koristi se termin SIT (Special Interest of Tourism), ili turizam na bazi posebnih interesovanja, a odnosi se na oblike turizma gdje je fokus na aktivnostima ili ambijentima koji su privlačni manjem broju turista (pojedininim tržišnim nišama). Želja za novim lokalitetima, autentičnim 'proizvodima' i doživljajima dio je motivacije za posjetu određenom mjestu (destinaciji). Turisti su sve iskusniji i zahtjevniji, pa postoji tražnja za nestandardnim i 'neobičnim' turističkim proizvodom.

Definicija selektivnih oblika turizma glasi da su to putovanja čiji je primarni razlog ili cilj ostvarenje nekog posebnog interesovanja i uživanje u njemu, a to može biti hobi, fizička aktivnost, zanimanje za određenu temu ili određena vrsta destinacije (atrakcije). Karakteristike i obim selektivnih oblika turizma su sledeće:³¹

- Putovanja su pretežno individualna i u formi manjih grupa
- Veća disperzivnost turista u receptivnoj regiji
- Fleksibilnija ponuda koja odgovara ličnim preferencijama potrošača.

²⁸ Mitrović, M., Petrović, S., op. cit., str. 187

²⁹ Nikić, S., op.cit., str.47

³⁰ <http://www.vsokaturisticka.edu.rs>, 12.09. 2014., u 21h46

³¹ Ibidem.

- Razne vrste doživljaja – pasivni, iskustveni, avanturistički, intelektualni, relaksirajući i sl.
- Učesnici uglavnom obrazovaniji, iskusniji i odgovorniji nego ‘tipični’ turisti (‘novi turisti’ ili ‘istraživači’).
- Dosta pojedinaca koji putuju sami (ne nalaze saputnika sa istim interesovanjem).

U atrakcije selektivnog turizma mogu se ubrojati sledeće aktivnosti: sportski i avanturistički, lovni i agroturizam, kreativni turizam; zatim tradicionalni ili savremeni proizvodi: gastronomski i vinski turizam, urbani turizam (šoping), kulturni turizam; zatim poseban ambijent i ‘atmosfera’: urbani turizam, ruralni turizam, kulturni turizam, turizam događaja; zatim ljudi, biljni i životinjski svijet: ekoturizam, ruralni turizam, volonterski turizam; zatim istorijski događaji ili ličnosti, smrt i nesreća (mračni turizam ili dark tourism) i sl.

Selektivni turizam predstavlja svojevrsan odgovor na probleme u savremenom turizmu uzrokovane masovnim turizmom i njegovom infrastrukturom.³² Kaspar (1975)³³ među prvima turističku aktivnost dijeli na dvije osnovne podjele: prema motivaciji (rekreativni, kulturni, socijalni, sportski, komercijalni i politički turizam) i prema vanjskim činocima (zavisno o vrsti boravka, sezonama, broju učesnika, vrstama prevoza, smještaja, sociološkim kategorijama).

Pregledavajući nalaze i razne literature moguće je selektivne oblike turizma podjeliti na dvije vrste zavisno o tome temelje li se sadržaji ponude pretežno na prirodnim ili pretežno na društvenim resursima. Ukoliko se ponuda temelji na prirodnim resursima onda govorimo o zdravstvenom turizmu, sportskom, nautičkom, eko, seoskom (agro), lovnom i ribolovnom turizmu itd. Ukoliko se ponuda temelji na društvenim resursima onda možemo navesti kongresni (M.I.C.E. – meetings, incentives, conventions, events), kulturni, gastronomski i enofilski turizam³⁴, turizam događanja, vjerski, turizam na umjetno stvorenim atrakcijama, casino turizam itd. Naravno, najčešće u ponudi imamo kombinaciju ova dva vida turizma.

Prema Geić (2011) u teoriji i praksi je uobičajena podjela selektivnog turizma na dvije velike grupacije: prema sadržaju boravka tj. prema aktivnostima (zdravstveni i wellness turizam, zdravstveno-rekreativni, avanturistički, kulturološki turizam) i prema obilježju prostora (ruralni turizam i eko turizam). Za pojavu novog oblika selektivnog turizma potrebna je pojava neke *dodatne* potražnje, koju treba razlikovati od već postojeće. Takva nova potražnja, još je uvijek relativno nepoznata ili uslovno nepoznata tržištu potražnje, pa se na taj način podstiče razvoj *dodatne ponude* koja oblikuje nove turističke proizvode i nudi na turističkom tržištu.

Sve ove vrste turizma mogu proširiti čovjekove potrebe za lijepim, trajnim i dobrim sadržajima života. Na ovaj se način može i proširiti turistička sezona jer se povećava dijapazon turističkih usluga, koje sada postaju raznovrsne i atraktivne. Selektivne vrste turizma imaju i ekonomsku

³² Geić, S., op. cit., str. 33

³³ Nav. prema: Kasper, C. (1975). *Die Fremdenverkehrslere im Grundriss*. Bern-Stuttgart: Verlag P. Haupt, str.34

³⁴ Enofilski i gastronomski turizam predstavljaju specifične oblike turizma koji se odnose na putovanje i boravak turista u određenom receptivnom području. Putovanja ovih turista su motivisana elementima gastronomskih specijaliteta i vina datog područja. Enologija predstavlja nauku koja se bavi proučavanjem i pravljenjem vina, sem uzgoja vinove loze i branja grožđa. Izvor: <http://www.seebtm.com/enofilski-i-gastronomski-turizam/>, 21.11.2014.g.

funkciju proširenja sezone i privrednog profita. Čovjekove potrebe i motivi se stalno mjenjaju procesom njegove socijalizacije. Izgrađuju se i pojavljuju novi motivi koji utiču na turističko kretanje i zbivanje. Ovi motivi stvaraju nove turističke potrebe koje traže nove vrste turizma, a one se određuju kao selektivni turizam. Jednostavno rečeno, savremeni je turist, zbog svoje raznolikosti obrazovanja i interesovanja, podstaknut raznim potrebama koje su u neprestanom mjenjanju i fluidnosti. Upravo zbog dinamičnosti i promjenjivosti društva, stalno se pojavljuju nove motivacije i oblici selektivnog turizma. Vrste selektivnog turizma su mnogobrojne i one zadovoljavaju osnovnu čovjekovu potrebu za aktivnošću i radoznalošću.³⁵

Prema predviđanjima WTO, WTTC, ETC i nekih drugih uglednih turističkih organizacija i stručnjaka, razvoj turizma u 21. vijeku baziraće se na sljedećim megatrendovima:

Tematski turizam je turizam usmjeren na veoma specifična interesovanja i u suštini predstavlja relativno mali tržišni segment. Specijalna interesovanja su fokusirana na tri velika E (Entertainment, Excitement, Education), što znači: zabavu, uzbuđenje i obrazovanje. Aspekti o kojima treba voditi računa su lokacija i klimatski uslovi, s obzirom na to da se aktivnosti obavljaju na otvorenom prostoru. Takve ture su npr. "pilgriming" (vjerske ture), festivali, kulturni, sportski događaji (npr. svjetsko prvenstvo u fudbalu, Olimpijada i sl.). U svakom od ovih slučajeva motivacija za putovanje je atrakcija, aktivnosti religijske prirode, festivala ili specijalnog događaja.³⁶

Postoji i forma posjete religijskim centrima, kakvi su Rim (u katoličanstvu) i Meka u Islamu, kao i veliki hodočasni centri Jerusalim, zatim Lurd u Francuskoj, Fatima u Portugaliji i Međugorje u Bosni i Hercegovini. Pošto su ovi centri ciljevi turističke tražnje, većina ih je prilagođena da mogu da prime veliki broj turista istovremeno. Sa ekonomskog stanovišta ova vrsta turizma postaje vrlo isplativa, kao i sa aspekta razvoja destinacije i organizatora putovanja.³⁷

U tematski turizam specijalnih interesovanja mogu se svrstati i određene ture koji neki autori uključuju u prirodne, neki u kamping, eko turizam a neki u avanturističke. Takve su npr. čuvene *safari ture* u Keniji, i drugdje u Africi, gdje su radi kontrole turista ustanovljeni nacionalni parkovi prirode; ili bird watching ture (posmatranje rijetkih ptica), koje se organizuju u poznatim ptičijim staništima. Jedno je od poznatijih, gdje se jedino u Evropi može sresti pelikan, Skadarsko jezero. Stoga postoji tražnja među evropskim udruženjima ornitologa kao i drugim ljubiteljima ptica za organizovanje turističkih tura, koje su u začetku. Međutim, postoji još uvijek neriješen problem menadžmenta destinacije za ovakvu vrstu aktivnosti.³⁸

Kada je u pitanju *eko turizam* u literaturi postoje različiti pristupi grupisanju ove vrste turističkih kretanja. Obično se vezuju za prirodno orjentisan turizam, eko turizam, turizam specijalnih interesovanja, ponekad se graniči sa avanturističkim (ture posmatranja kitova u australijskom Queensland-u), ruralni i alternativni.³⁹

³⁵ Nikić, S. op.cit., str. 81

³⁶ Đurašević, S. (2008). Turistička putovanja. Podgorica: CID, str. 152-153

³⁷ Ibidem.

³⁸ Ibid., str. 154

³⁹ Ibidem.

Eko turizam je postao popularan kao rezultat razvoja svijesti o okolini i povećanog interesovanja za prirodne turističke atrakcije. On se bazira na nezagađenim prirodnim i socio-kulturnim atraktivnostima i veoma je blizak održivom turizmu, jer brine o životnoj sredini, kako prirodnoj, tako i socio-kulturnoj. Po Buckley, koncept eko turizma podrazumjeva putovanje i posjetu sa odgovornošću za okolinu (prirodnu i kulturnu), koja promovise obrazovanje o životnoj sredini, upravljanje i zaštitu, uz korisno socio-kulturno uključivanje lokalnog stanovništva.⁴⁰

Eko turizam je naglo rastući segment turističke industrije, koji se procjenjuje na 335 milijardi dolara godišnje, a ostvaruje se kroz različite forme avanturističkog putovanja, putovanja u prirodu, ekološka putovanja, naučne ekspedicije, međukulturnu razmjenu i drugo. S druge strane može biti klasifikovan kao aktivnost usluga životne sredine. Turizam koristi plaže, planine, rijeke, šume kao bazni izvor od koga zavisi turistička industrija, ali turizam često i sam doprinosi zaštiti životne sredine kroz konzerviranje i zaštitu vrijednosti okoline, parkova, kulturne baštine i sl.⁴¹

U osnovi eko tura leži boravak turista u seoskim domaćinstvima, gdje uče o aktivnostima na selu, o flori i fauni, za šta domaćini dobijaju određenu nadoknadu. Ovakve programe organizuju turoperatoru specijalisti širom svijeta (npr. boravak na tropskoj plantaži gdje se uči o životu i aktivnostima na plantaži), a postaju pomalo praksa i kod domaćih organizatora putovanja, poznati kao eko programi ili etno ture. Dobar primjer za etno ture je Katun na Bjelasici u Crnoj Gori.⁴²

Postoje različite definicije *kulturnog turizma*, u zavisnosti od toga što se pod njim obuhvata. Tako Bakić i Unković kulturni turizam definišu kao širi aspekt interesovanja za kulturno-istorijsko nasljeđe, pojedine manifestacije vezano za njih, odražava različite elemente, nacionalnu kuhinju, folklorne priredbe, posjete kulturnim vrijednostima i sl. Svjetska turistička organizacija, WTO, razlikuje male tržišne niše sa specijalnim interesovanjem i velike grupe, koje posjetu spomenicima kulture uključuju u prateće aktivnosti svog dominantnog putovanja i odmora.⁴³

Kao predmet interesovanja turista može se javiti čitav niz kulturnih manifestacija vezanih za ples, muziku, slikanje, rukotvorine, arhitekturu, tradicionalni način života, arheologiju i istoriju. U današnje vrijeme su vrlo česte organizovane posjete specijalnim kulturnim dešavanjima, koncertima (Božićni koncert u Beču), operama sa atraktivnim solistima (Milanska skala), izložbama, modnim dešavanjima, raznim kulturnim manifestacijama vezano za obilježavanja različitih jubileja (2004. godine 200 godina Andersena, Danska; 2006. godine 250 godina Mocarta, koncert u Beču), festivalima (Edinburški festival) i dr.⁴⁴

Avanturistički turizam je još jedna rastuća oblast koja povezuje aktivnosti i turizam. Page definiše avanturistički turizam kao turističku aktivnost koja se obavlja u neuobičajenoj, egzotičnoj, udaljenoj ili nedostupnoj destinaciji. Karakteristike avanturističkog programa su da je to aktivnost koja se dešava na otvorenom, obično nosi visok nivo rizika i uzbuđenja, podiže adrenalin i predstavlja lični izazov.⁴⁵

⁴⁰ Ibid., str. 155

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem.

⁴³ Ibid., str. 157

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibid., str. 158

Avanturistički turizam koji se po nekim klasifikacijama svrstava u ture sa specijalnim interesovanjima, ne zahtjeva velika ulaganja u razvoj kapaciteta i infrastrukture, ali zato podrazumjeva pažljivu organizaciju, edukovanu vodičku službu, integrisane prevozne kapacitete, a što se tiče smještaja i ishrane, očekuje se pružanje bazičnih usluga, zavisno od raspoloživosti. Zemlja koja pokazuje posebno ulazne trendove za ovu vrstu turizma je Novi Zeland, sa aktivnostima „jetbouting“ (letenje u džetu), bandži skokova i splavarenja po brzim vodama.⁴⁶

Avanturistički turizam	
Karakteristike	
Limitirani fizički rizik	Visoki rizik
Niži nivoi znanja i vještina	Važnost fizičkog i mentalnog statusa
Fizički manje zahtjevno	Veći fizički izazov
Sigurnija i upravljana aktivnost	Jake adrenalin aktivnosti
Primjeri	
Jahanje konja bez sedla	Bungee jumping
Kajak na moru	Rafting na brzim vodama
Biciklističke ture	Ekspedicije penjanja
Surfing	Ture na duže staze (uz ponije)
Razgledanje životinja	Preživljavanje u divljini

Tabela 1: Karakteristike avanturističkog turizma[✓]
Izvor: Page, S., 2005, str.88

Profil turista koji se interesuju za ovakav odmor je populacija između 40-45 godina starosti, velike platežne moći i slobodnog vremena, i interesantno je da istraživanja pokazuju da su žene češći učesnici u ovakvim programima od muškaraca.⁴⁷

Kako broj zemalja koje se tek otvaraju kao turističke destinacije raste, nerazvijene, nepoznate i neotkrivene lokacije pružaju velike mogućnosti za dalji razvoj ove vrste turističkih aktivnosti, a tehnološki i ekonomski razvoj učinili su da udaljene i zaštićene lokacije postanu mnogo dostupnije.⁴⁸

Krstarenja

Postoje različite forme krstarenja. Jedna od najpopularnijih danas je fly sea cruise, koja podrazumjeva da turisti dolete u glavno odredište, gdje će se obaviti kruzing, ukrcava se na brod, krstarenje traje od nekoliko dana do nekoliko nedelja, zatim se iskrcava i avionom vraća kući. Za ovakva krstarenja koriste se brodovi srednje veličine, sa zaustavljanjima na različitim ostrvima. Najpopularnija su krstarenja Mediteranom i Karibima.⁴⁹

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibid., str. 159

⁴⁸ Ibid., str. 160

⁴⁹ Ibidem.

Takođe postoje i specijalizovane (adventure) avanturistička krstarenja. Najpoznatija su putovanja koja organizuju kruzing operatori u egzotične krajeve kao Antartik i Galapagoska ostrva. To su obično mali brodovi sa 30-50 putnika, koji mogu da idu u različita specijalizovana istraživanja, vezana za aspekt kulture ili prirodnih vrijednosti. Operatori organizuju kruzing ture all-inclusive, gdje aranžman uključuje sve troškove, tako da je interesantno da ovi turisti vrlo malo troše u lokalnim sredinama (svega 6\$ po glavi za hranu i piće).⁵⁰

U nekim kopnenim i ostrvskim lukama koje imaju dobra sidrišta, a pripadajući region je pogodan za jedrenje, sve popularnije su i jahting ture. Ograničene po obimu, ove ture imaju uslova za razvoj, posebno kod visoko platežne klijentele, koja ima dovoljno novca i vremena da na jedrenju provede nedelje ili mjesec. Kao i kod krstarenja, i kod jahting turizma postaje sve češća forma fly-sea yahting, koja podrazumjeva korišćenje avio prevoza do luke, gdje se iznajmljuje jahta za lokalni kruzing. Jahting je veoma razvijen na Mediteranu i Karibima, a sve prisutniji i u Pacifičkom regionu.⁵¹

Iz navedenog se vidi da Crna Gora ima dobru perspektivu u pogledu razvoja i unaprijeđenja selektivnih vidova turizma, naročito eko i kulturnog turizma, u svim njenim djelovima.

⁵⁰ Ibid., str. 161

⁵¹ Ibidem.

1.3. KULTURNI RESURSI U CRNOJ GORI

Prema riječima Eduarda Tajlora „kultura predstavlja cjelovit sistem koji obuhvata znanja, vjerovanja, umjetnost, moral, pravo, običaje i sve druge sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva“ a Fridrih Niče kaže da je „kultura jedinstvo umjetničkog stila u svim životnim manifestacijama jednog naroda“.

Termin kultura latinskog je porijekla (cultus – gajenje, obrada polja) i govori o iskonskoj čovjekovoj vezanosti za prirodu, za obradu polja. Rimski filozof Ciceron među prvima je upotrijebio termin „poljoprivredna kultura“, ali se vremenom izraz sve više počeo koristiti i za označavanje „kulture duha“, u smislu obrazovanja, obrade duha. Začeci kulture bili su upravo vezani za kult prirode. Kultura obuhvata čovjekovo svjesno i plansko preobražavanje prirode, ali i stvaranje duhovnih vrijednosti kojima se potvrđuje njegov specifičan položaj u svijetu.⁵²

Čovjek je biće koje stvara simbole. Cjelina svih tih simbola čini kulturu. U nastajanju simboličkih tvorevina: u jeziku, vjerovanjima, umjetnosti i vrijednostima učestvuje cjelokupna čovjekova priroda, racionalna sposobnost, sposobnost planskog mjenjanja svijeta kao i njegove emocije, čula, imaginacija, najzad i čovjekova nesvjesna psiha.

Umjetnost u tradiciji bila je prožeta i saznavnim i moralnim vrijednostima, a kasnije još i političkim, ideološkim i religijskim idejama. U umjetnosti dolazi do izražaja čovjekova mašta, izmišljanje novih slika i oblika, koji pružaju veličanstven prizor našoj čulnosti, uživanju i osjećanjima. Umjetnost je dakle, veoma važan oblik čovjekove stvaralačke sposobnosti i mogućnost estetskog doživljavanja svijeta. Jedino je čovjek u stanju da stvara takve raskošne tvorevine zasnovane na imaginaciji, koje mu pružaju zadovoljstvo i radost. Marks je rekao da zabrinut i siromašan čovjek nema smisla za najljepšu pozorišnu predstavu; trgovac mineralima vidi samo trgovačku vrijednost ali ne vidi ljepotu ni osobenu prirodu minerala.

Kulturi jednog naroda pripada sve ono što je u nju došlo, preostalo i sačuvalo se na teritoriji na kojoj on živi. Kulturna tradicija neke sredine ili naroda rezultat je različitih interakcija u prošlosti ali i u sadšnjosti. Kulturni kontakt kao sastavni dio turizma predstavlja priliku za upoznavanje različitih kultura. Lokalno stanovništvo i turisti svijesni su svog identiteta i iz njihovih susreta rađaju se novi identiteti. Turisti imaju povlašćenu poziciju u tom kontaktu u pogledu slobode putovanja, slobodnog vremena i finansijske nadmoći. Kontakt između domaćina i turista često je narušen neravnotežom između bogatih turista i siromašnog lokalnog stanovništva.⁵³

Prema Univerzalnoj deklaraciji UNESCO-a kultura predstavlja specifični set duhovnih, intelektualnih i emocionalnih karakteristika društva ili društvene grupe, a pored umjetnosti i književnosti, obuhvata i životni stil, načine zajedničkog življenja, sisteme vrijednosti, tradicije i vjerovanja. Nadalje, o kulturnoj raznolikosti kaže da kultura ima različite oblike kroz vrijeme i prostor. Ova raznolikost se ispoljava kroz originalnost i pluralizam identiteta karakterističnih za

⁵² Mitrović, M., Petrović, S., op. cit., str. 112-113

⁵³ <https://05aabd32c59c1fd7e5849ea3ff5d> , 20.10. 2014, u 20h

grupe i društva, koja čine čovječanstvo. Kao izvor razmjena, inovacija i kreativnosti, raznolikost kulture je za ljudski rod isto tako neophodna kao što je prirodna raznolikost za živi svijet.⁵⁴

Kulturno nasljeđe je uvijek univerzalno i pripada čovječanstvu, nikada nekom pojedincu, regiji, nacionalnoj, religijskoj ili nekoj drugoj grupi. Tehnički možemo razlikovati i određene nacionalne, klasne, profesionalne kulture kao i niz drugih specifičnosti čiji su nosioci pojedini djelovi ljudskog društva.

Materijalna kulturna baština, objekti i artefakti, historijski i arheološki lokaliteti predstavljaju vremeplov koji nam omogućava da na indirektnan način doživimo i razumijemo epohu u kojoj su nastajali. Ova interakcija najuspjelija je u direktnom kontaktu, pa otuda i potreba za turističkim putovanjima, koja za cilj imaju upoznavanje kulturnih osobnosti i kulturne baštine destinacije. S druge strane, pretjerana eksploatacija dovodi do degradacije socio-kulturnog miljea destinacije.

Nematerijalna kulturna baština su društvene vrijednosti, tradicija, običaji, prakse, estetska i duhovna vjerovanja, umjetničke ekspresije, jezik. Fizički artefakti često mogu biti značajni za interpretaciju socio-ekonomskih, političkih, etničkih, religijskih, filozofskih vrijednosti. Nematerijalnu kulturu mnogo je teže sačuvati nego fizičke predmete.

Prema WTO (World Tourism Organisation) turistički resursi se dijele na:

1. Prirodne turističke resurse
2. Kulturno-istorijsku baštinu
3. Klimatske uslove
4. Infrastrukturu turističke usluge i sadržaja

Kulturno-istorijska baština dijeli se na:

- ⊙ Istorijske zgrade i mjesta
- ⊙ Spomenike
- ⊙ Arheološke lokalitete ili zbirke
- ⊙ Folklor i tradiciju
- ⊙ Rukotvorine
- ⊙ Muzeje
- ⊙ Predstave, vizuelnu i primjenjenu umjetnost
- ⊙ Naučnu i tehnološke resurse

Priroda, kulturno nasljeđe a posebno arhitektura čine turističke resurse Evrope. Kulturno nasljeđe daje određenu autentičnost destinaciji, čini je prepoznatljivom i drugačijom i na njemu se često temelji konkurentna prednost u odnosu na druge destinacije.

Na prostoru Crne Gore nalaze se brojni spomenici kulture. Heterogenost njene kulturne baštine (arheološki lokaliteti, spomenici arhitekture, skulpture, slikarstvo, dokumentarne i primjenjene umjetnosti) predstavljaju jedinstvo suprotnosti različitih civilizacija prisutnih na ovim prostorima

⁵⁴http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/diversity/pdf/declaration_cultural_diversity_hr.pdf, 20.10.2014, 20h55

od najstarijih vremena. Granica između Istoka i Zapada uslovlila je taloženje različitih kulturnih slojeva: Ilirskog, Rimskog, Vizantijskog, Islamskog, Venecijanskog, Austro-Ugarskog, koji su ostavili prepoznatljivi pečat u materijalnoj i duhovnoj kulturi ovog podneblja.

Umjetnost praistorije proučava arheologija, za razliku od umjetnosti doba koje spada u istoriju i koju proučava istorija umetnosti. Praistorija je vremenski period koji traje do pojave prvih pisama, o čemu, pomoću materijalnih tragova kulture, arheologija stvara pripovijest o događaju. U praistoriji pronalazimo i predmete koji su alati i predmeti koji imaju funkciju ali nemaju korisnost. To su ritualni i magijski predmeti.

Do skora, najstarije umjetničko djelo na svijetu je bio komad nakita — male bušene školjke koje su stare oko 75.000 godina i koje su otkrivene u južnoafričkoj pećini. Međutim, najnovije otkriće istih takvih školjki u marokanskoj pećini pomjera granice za nekih 7.000 godina — školjke nađene u Maroku su stare nekih 82.000 godina.⁵⁵

Praistorija ljudskog društva može se podijeliti na nekoliko epoha:⁵⁶

1. Eolit (pojava kamenog doba, 1.000.000 – 500.000 godine p.n.e.)
2. Paleolit (starije kameno doba, 500.000 – 20.000 godine p.n.e.)
3. Mezolit (srednje – prelazno kameno doba, 20.000 – 12.000 godine p.n.e.)
4. Neolit (novo – mlađe kameno doba, 12.000 – 3.000 godine p.n.e.)
5. Eneolit ili metalno doba (3.000 – 2.000 godine p.n.e.)
6. Bronzano doba (2.000 – 1.000 godine p.n.e.)
7. Gvozdeno doba (1.000 godine p.n.e. – 1.000 godine)

Umjetnost praistorije dijeli se na:

- Umjetnost paleolita
- Umjetnost mezolita
- Umjetnost neolita i
- Umjetnost metalnog doba ili eneolitika.

Prvi oblici umjetnosti javljaju se u periodu **paleolita**. Sve do oko 40 000 g.p.n.e. kamene rukotvorine su grube, neobrađene, nastale cijepanjem, udaranjem, razdvajanjem. Tek oko 40 000 g.p.n.e. događa se preokret i nastaje prva praistorijska umjetnost. Njeni pojavni oblici su raznovrsni, a prema današnjim kriterijumima se mogu podijeliti na vajarska i slikarska djela. Zajedničko im je da su sva ta djela srodna i u vrlo različitim geografskim prostorima. Najstarija ostvarenja praistorijskog čovjeka pripadaju vajarstvu. To su obično male figurine koje predstavljaju boginje plodnosti, boginje-majke, a nazivaju se i paleolitske venere.⁵⁷

⁵⁵ https://sh.wikipedia.org/wiki/Prahistorijska_umjetnost, 21.10.2014., u 23h

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ <http://www.fms-tivat.me/predavanja3god/KPTskripta.pdf>, 22.10.2014, u 9h

Slika 1: Venera iz Vilensdorfa

Slika 2: Boginja majka, turski Muzej 5500-6000 g.p.n.e.

Izvor: https://sh.wikipedia.org/wiki/Prahistorijska_umjetnost

Čovjek praistorijskog perioda živi u pećinama, otkriva vatru i koristi kamen za oruđa i oružja, nastanjuje toplije krajeve Sredozemlja i Sjeverne Afrike.

Najznačajnije praistorijsko nalazište nalazi se u pećini u Lipcima, nedaleko od Risna, gdje pećinski crteži datiraju iz 10. vijeka p.n.e. Na okomitoj stijeni nalaze se crteži koji predstavljaju scenu lova na jelene, a rađeni su u specifičnom stilu. Novim istraživanjima utvrđeno je da ovi crteži pripadaju kulturi Val Camonica, prisutnoj na sjeveru Italije. Predstave na stijeni prikazuju grupu od sedam jelena koja bježi od dva lovca na konjima, jedan brod sa dva jarbola, kao i geometrijske simbole sunca. Iz ovoga saznajemo da su lov i plovidba bile od presudne važnosti za opstanak lokalne populacije.⁵⁸

Takođe, jedno od značajnih praistorijskih nalazišta je lokalitet Crvena stijena, koje se nalazi na granici Crne Gore i Hercegovine, a datira iz doba paleolita. Arheološki materijal pronađen u Crvenoj stijeni su uglavnom kamene alatke, različitih tipova i oblika. Samo su u slojevima koji pripadaju mezolitu i neolitu pronađene alatke napravljene od kostiju kao i ostaci keramičkih sudova.

U Boki najstarije ljudske naseobine vezuju se za pećinu Spila, u brdu iznad Perasta. Fragmenti keramike pokazuju da su ljudske zajednice postojale iz perioda neolita, a prvi oblici umjetnosti javljaju se u periodu paleolita.

U Evropi najznačajnija nalazišta pećinskih crteža nalaze se u pećini Šove u Francuskoj koja predstavljaju crteže konja, stari oko 35 000 godina. Takođe značajno je nalazište crteža u pećini Altamira, na sjeveru Španije, koje predstavlja crtež bizona, koji datira iz perioda od 18. do 13. vijeka p.n.e., zatim „Kineski konj“ iz pećine Lasko u Francuskoj i „Otisak ruke“ iz pećine takođe u Francuskoj koji je znak „moje“.

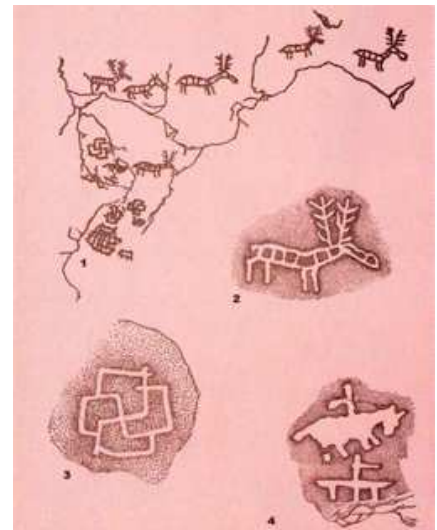
⁵⁸<http://www.fms-tivat.me/predavanja3god/KPTskripta.pdf>, 21.10.2014., u 21h36

Slika 3: Otisak ruke iz pećine u Francuskoj koji je znak "moje" 35.000g. pne.

Slika 4: "Kineski konj" iz pećine Lasko u Francuskoj 14,000g.pne.

Slika 5: Crteži u Lipcima

Izvor: https://sh.wikipedia.org/wiki/Prahistorijska_umjetnost

Naredna epoha **mezolita** u Crnoj Gori arheološki je dokumentovana u gornjim slojevima Crvene Stijene, u najdubljim slojevima pećine Odmut, u kanjonu rijeke Pive, danas na dnu akumulacionog jezera i u Medenoj stijeni, u kanjonu rijeke Čehotine. Karakteristični oblici kamenih alatki: strugači, rezači, šiljci i posebno alatke geometrijskih oblika zastupljeni su u većem ili manjem broju na svim mezolitskim lokalitetima u Crnoj Gori. U Odmutu su u imponantnom broju pronađeni harpuni. Koštani harpuni su do te mjere osobeni da za sada, nemaju direktnih analogija ni u jednoj mezolitskoj kulturi Balkanskog poluostrva, pa se jedino mogu povezati sa Azilijenskom kulturom jugozapadne i zapadne Evrope.⁵⁹

U periodu **neolita** sa promjenom klime u Evropi nakon ledenog doba dolazi do promjene načina života, ljudi grade prve stalne naseobine i nomadski lovački način života polako zamjenjuju zemljoradničkim. U tom periodu ljudi ovladavaju novim tehnologijama na primjer, upotrebom ilovače, za izradu grnčarije, u početku sirove a kasnije pečene na otvorenom plamenu. Najznačajniji spomenik neolitske kulture je Stounhendž, na britanskim ostrvima, nastao oko 2000 god. p.n.e.

Keramika koja pripada starijem neolitu Crnogorskog primorja okarakterisana je sudovima, uglavnom grube fature, ukrašene najčešće tehnikom utiskivanja i urezivanja. U ukrašavanju utiskivanjem često je korišten i rub jedne vrste školjke poznate pod imenom kadium, pa se čitava kultura starijeg jadranskog i šireg mediteranskog kulturnog kruga, gdje su uočene slične manifestacije, naziva *kadium-impreso kultura*.⁶⁰ Keramika koja pripada epohi mlađeg neolita dokumentovana je u pećini Spila.

Sledeća epoha je **eneolit**, koju karakteriše prva upotreba metala, u početku bakra, po čemu epoha i dobija naziv. Materijal koji pripada poznom eneolitu pokazuje da je u ovoj fazi došlo do prodora

⁵⁹ Mirković, Č., Vujičić R.(1997). Spomenici kulture Crne Gore. Novi Sad: Presmedij, str. 16-17

⁶⁰ Ibid., str. 18-19

novih populacija koji se mogu naznačiti kao Indoevropljani, koji donose nove pojave kao što je sahranjivanje pod tumulima, odnosno humkama, nove oblike oruđa i oružja i nove oblike i načine ukrašavanja keramike, gdje se posebno ističe tzv. “šnur” keramika ukrašena otiskom kanapa.

Brojna su nalazišta i iz **bronzanog doba** (bronzane sjekire različitih tipova: sjekire sa krilcima, sjekire dalmatinsko-albanskog tipa i šuplje sjekire, tzv. keltovi, nađeni u ostavama ili kao usamljeni nalazi) na području Petrovca, Spiča, okoline Ulcinja, Vladimira, kod Nikšića, Bijelog Polja, Šavnika. Zatim tu je i lokalitet iz poznog bronzanog doba, tumul Velika Gruda u Tivatskom polju. Pored keramičkih nalaza, otkriveni su drugi predmeti kao npr. zlatni bodež i srebrna sjekira iz humke Mala Gruda, kao i bronzani bodež iz tumula u Medunu. Značajno je to što zlatni bodež ukazuje na veze sa istočnim Mediteranom i njegovo se porijeklo vezuje za ove prostore.⁶¹

Iz **gvozdеног doba** takođe postoje brojna nalazišta. Najznačajnije je ono kod Lisijevog polja kod Berana, a to je grobni inventar, uglavnom nakit i djelovi nakita od bronzе i ćilibara, dva primjerka gvozdеног oružja i dva keramička suda a posebno je zanimljiv jedan bronzani privjesak koji predstavlja stilizovanu sunčevu barku. Od ostalih pokretnih arheoloških nalaza starijeg gvozdеног doba, pronađenih na teritoriji Crne Gore, treba pomenuti bronzane narukvice koje pripadaju periodu od kraja 6. pa do kraja 5. vijeka p.n.e.

Mlađe gvozdено doba označava ono vremensko razdoblje u kome su Iliri dostigli svoj najviši uspon u društveno-ekonomskim odnosima, stvarajući najznačajniju društveno političku organizaciju – Ilirsku državu. Nasljednica kralja Ilirske države, Argona, kraljica Teuta, stolovala je u Risnu, a Ilirska država propala je za vrijeme vladavine posljednjeg Ilirskog kralja Gencija 168. god. p.n.e. čija se prestonica nalazila u Skadru. Prve grčke kolonije na Jadranskoj obali i ostrvima koje održavaju stalne kontakte sa Ilirskim stanovništvom, ostavljaju duboki trag u kulturi mlađeg gvozdеног doba. Gradovi su zaštićeni moćnim bedemima, koji su građeni u tzv. kiklopskoj tehnici, a u Crnoj Gori postoje do danas očuvani tragovi nekoliko naselja ovoga tipa: Risan, Budva, Ulcinj, Medun i Samobor.⁶²

Pokretni arheološki materijal koji obilježava ovaj period obuhvata keramički materijal pronađen u grobovima nekropole u Budvi i Gostilju. Veći dio ovog keramičkog materijala pripada Gnatia keramici, koja obilježava helenističku epohu na širem prostoru Jadrana. Porijeklo se vezuje za glavni centar njene proizvodnje, mjesto Gnatiju u južnoj Italiji, po kome je i dobila ime ili za grčke kolonije sa područja Jadrana, gdje je po svemu sudeći proizvođena. Materijal od stakla pronađen je u manjem broju dok je u većem broju nađeno posuđe od metala - tipične helenističke posude (duboki pehari, plitke ćinije, tiganji sa dugačkim drškama i duboki sudovi sa masivnim drškama i kljunovima za izlivanje u obliku lavlje glave). Čitav fond metalnog posuđa potiče iz grobova budvanske nekropole.

Fibule predstavljaju najbrojniju skupinu nakita, bronzane igle, zlatno prstenje sa poludragim kamenjem i urezanim predstavama grčkih božanstava kao i srebrno, bronzano i prstenje od gvožđa. Ovo svjedoči da su na ovim prostorima bili prihvaćeni uticaji arhajske grčke umjetnosti do početka nove ere.

⁶¹ Ibid., str. 24

⁶² Ibid., str. 28-29

Za period mlađeg gvođenog doba vezujemo i ilirski novac, koji je pronađen u Risnu, Gostilju i Budvi. Najstariji primjerci u Risnu pripadaju ilirskom kralju Balajosu kao i njegovim nasljednicima, dok novac iz Gostilja pripada Skadru i potiče iz vremena prije propasti ilirske države.

Rimljani su u otvoreni sukob sa Ilirima stupili 229. godine p.n.e., kada su kao povod za vojnu akciju iskoristili poziv grčkih gradova: Ise, Apolonije, Dirahiona i Korkire, čiji su stanovnici zatražili zaštitu Rima od agresivne politike ilirske kraljice Teute, koja se upustila u riskantan poduhvat zauzimanja ovih gradova.⁶³ Ilirska država pretrpila je poraz i tako je započeo proces romanizacije i pokoravanja ilirskog stanovništva rimskoj vlasti. U 1. vijeku n.e. formirana je provincija Dalmacija koja je obuhvatala i teritoriju današnje Crne Gore. Za razliku od primorskih oblasti stanovništvo unutrašnjih područja se snažno opiralo uvođenju rimske vlasti. Duž primorja veoma su rano osnivane nove naseobine naseljene rimskim građanima (oppida civium Romanorum). Po osnovama rimskog urbanizma izgrađeni su sledeći gradovi: Risan, Budva, Akruvium, Ulcinj, Duklja i Municipium S (zagonetni grad čiji su ostaci pronađeni kod Pljevalja).

Duklja ili Doclea je najznačajniji i najbolje očuvani grad na području Crne Gore iz rimskog perioda. Bio je izgrađen na ušću rijeke Zete u Moraču, u blizini glavnog antičkog puta koji je vodio za Skadar. U ovim gradovima pored rimskog stanovništva koji su se doselili na ovo područje, živjeli su i domoroci, ali i mnogi stranci kao npr. Grci.

Od pokretnog rimskog materijal značajna su nalazišta novca u Risnu, zatim posude od stakla, keramika, značajan fond staklenih predmeta (krčazi, pehari, čaše, zdjele, tanjiri, urne za čuvanje ostataka spaljenih pokojnika tzv. ollae cinerariae⁶⁴), metalni nakit. Veoma značajno je nalazište podnih mozaika rimske vile u Risnu, na kojima se vidi Bog sna Hipnos. Takođe su značajna nalazišta u Budvi rimskih grobnica sa nadgrobim spomenicima, koji se odlikuju raznovrsnošću oblika i ukrasa, koji su posebno brojni na nekropoli Municipijuma S.

Tokom 3. i 4. vijeka n.e. Rimsko carstvo zahvatila je kriza koja je ostavila duboke tragove na kulturna zbivanja. Dolazi do prodora varvarskih naroda koji pustoše i razaraju sve veće rimske gradove. Istočni Goti nakon zauzimanja Italije, formiraju svoju državu u okviru koje ulaze i oblasti oko Nikšića i Boka Kotorska. Iz ovog perioda potiče i naziv srednjovjekovnog grada Onogošta koje je izvedeno od ličnog gotskog imena Anagast, a izvjesno je tada razorena i Duklja.⁶⁵

Nakon rimske dominacije ovim područjima, dolazi do razvoja **hrišćanstva**, odnosno umjetnosti koja se vezuje za hrišćanstvo. Hrišćanstvo, postaje carska religija, ustanovljena Milanskim ediktom cara Konstantina 313. godine. Primjeri umjetnosti, koja se vezuje za hrišćanstvo na području Crne Gore najbolje se očitavaju na tzv. ranohrišćanskoj predstavi na čuvenoj „podgoričkoj čaši“. Ovom kulturnom razdoblju pripada i ranohrišćanska bazilika pronađena ispod crkve sv. Marije Koledate u Kotoru, iz 6. vijeka. Ovo otkriće je posebno značajno jer se njime potvrđuje davno izrečena teza da je Kotor tokom ovog perioda bio sjedište episkopa u kojem je otkrivena najstarija katedralna crkva grada. U zaleđu primorja posebno je značajno

⁶³ Ibid., str. 33

⁶⁴ Ibid., str. 40

⁶⁵ Ibid., str. 42

otkriće dvije ranohrišćanske građevine na Duklji i dvije u Doljanima na Zlatici. Značajan je i detalj oltarske pregrade iz crkve sv. Tome u Kutima u Herceg Novom (Obožavanje krsta), koji potiče iz 11. vijeka.

U periodu od 11. do 13. vijeka u srednjovjekovnoj evropskoj umjetnosti počinje se razvijati novi umjetnički pravac, **romanika**. Period razvoja romaničke umjetnosti karakteriše borba crkve i države za prevlast. U to doba formiraju se i veća naselja, jača zanatska proizvodnja i trgovina, a kao posljedica svega toga jača grad. Težište izgradnje u doba romanike usredsređuje se na osnovna dva simbola, na izgradnju tvrđava (zamkovi feudalaca) i sakralnih objekata.

Snažan uticaj crkve na cjelokupan društveni život u Evropi toga perioda učinio je da ogroman broj vjernika kreće na iscrpljujuća dugotrajna hodočašća u Rim, Jerusalem i Santiago de Compostelu u Španiji. Na putevima kojima su se tokom cijelog srednjeg vijeka kretale čitave rijeke hodočasnika, podizane su katedrale i manastiri, koji su imali funkciju utvrđenja i prenoćišta. Neki su primali na hiljade hodočasnika istovremeno.

Karakteristike romaničke arhitekture jesu: čvrstoća, masivnost, zatvorenost, jednostavnost, naglašena horizontalnost. Romanika je prepoznatljiva po masivnim zidovima koji nose teret i težinu svoda.⁶⁶ Kao novi arhitektonski element u romanici, primjenjuje se rozeta, u početku jednostavno, a kasnije u gotici bogato dekorisan okrugli prozor na fasadama. Prozori su bili veoma mali u odnosu na veličinu građevine. Bili su lučno zasvođeni. Bifore i trifore su prozori koji karakterišu romanički arhitektonski stil, kao i polukružni svodovi.

Slika 6: Prozor Bifora

Slika 7: Prozor Trifora

Izvor: <http://www.fms-tivat.me/predavanja3god/KPTskripta.pdf>

Monumentalno romaničko slikarstvo ostvareno je u ciklusima zidnih slika u sakralnim objektima, obično izvedeni kroz freske ili mozaike. Upravo tehnika ukrašavanja mozaikom, tj. pomoću mnogobrojnih kockica različite veličine i boje, čiji zbir obrazuju figuru, bila je na vrhuncu u romaničkom periodu. Posebno je doživjela veliki procvat u mediteranskim područjima koja su bila pod najneposrednijim uticajima vizantijske umjetnosti. Često je cijela unutrašnjost građevine prekrivena slikama. Gotovo obavezna tema za dekorisanje apside bila je Hrist na prijestolju,

⁶⁶ <https://bs.wikipedia.org/wiki/Romanika> , 31.10. 2014., u 16h 47

obično okružen svecima. U romaničkim crkvama pojavljuju se prvi bojani vitraži sa svojim izvanredno jarkim bojama.⁶⁷

Primjere preromaničke sakralne arhitekture nalazimo na kotorskom i ulcinjskom ciborijumu⁶⁸, zatim romanički portal na južnoj fasadi crkve sv. Marije Koledate kao i romanički portal crkve Uspenja Bogorodice u manastiru Morača. Svakako najraniji spomenik zrele romanike je kotorska *katedrala sv. Tripuna* (809.-1166.). Poznati kotorski građanin Andrea Saracenis (koji je finansirao izgradnju) otkupljuje od mletačkih trgovaca mošti (ili relikvije) svetog Tripuna. Katedrala se gradila nekoliko decenija i smatra se spomenikom sredine 12. vijeka.

Ostale crkve iz Kotora koje datiraju iz romaničkog perioda su *crkva sv. Ane* (datira iz perioda od 13. do 14. vijeka), zatim *crkva sv. Marije Koledate* ili *svete Ozane*, izgrađena 1221. godine. U crkvi se čuva jedno drveno Raspeće iz 14. vijeka, dva barokna oltara od raznobojnog mermera i nekoliko slika mletačkog porijekla; *Crkva sv. Pavla* u kojoj fragmenti fresaka potiču iz 15. vijeka, zatim *crkva sv. Luke*, koja je izgrađena 1195. godine. Graditelj ove crkve bio je Mauro Kacafrangi. Bila je katolička, ali je nakon zemljotresa 1667. god, data na korištenje pravoslavnim vjernicima. Zbog toga ima dva oltara, pravoslavni i katolički. Pod u crkvi čine nadgrobnne ploče zajedničkih grobnica Kotorana, jer su se do 30-ih godina 20.-og vijeka sahrane obavljale u samoj crkvi.

Na sledećim slikama vidimo primjere romaničke arhitekture. Katedrala Notre Dame la Grande u francuskom gradu Poatjeu je najstarija romanička katedrala u Evropi. Kod nas, primjer najranijeg spomenika zrele romanike je, kao što je već rečeno, katedrala sv. Tripuna u Kotoru.

Slika 8: Katedrala *Notre Dame la Grande*, u Poatjeu, sagrađena 1150. godine

Izvor: <https://sh.wikipedia.org/wiki/Romanika>

Slika 9: Katedrala sv. Tripuna, spomenik kulture zrele romanike (809.- 1166.g.)

Izvor: <https://www.google.me/search?q=katedrala+sv+tripuna>

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Ciborijum je element ranohrišćanske arhitekture, koji predstavlja posebnu nadstrešnicu u bazilici ili drugoj crkvi, koja je postavljena iznad časne trpeze, koju štiti. Zbog toga je simbol neba. Ponekad se ciborijum naziva i baldahin. Izvor: <https://sh.wikipedia.org/wiki/Ciborijum>, 31.10.2014, u 14h43

Graditeljstvo raške škole predstavlja jedan poseban umjetnički pravac kojem pripadaju brojne crkve na području Crne Gore. Još od vremena dukljanskih vladara Vojislavljevića, a posebno Nemanjića, ustalio se običaj da vladari podižu reprezentativne zadužbine. Značajan doprinos graditeljstvu raške škole dali su primorski majstori. Primjer raškog stila graditeljstva na području Crne Gore je manastir Morača, koju je izgradio Stefan, unuk velikog župana Nemanje. Ostali primjeri su crkva sv. Petra u Bijelom Polju i manastir Đurđevi stupovi kod Berana, crkva sv. Petra u Bogdašićima, sa niskim pjevničkim transeptima⁶⁹, crkva sv. Nikole u manastiru Praskavici, sv. Luka iznad Risna, sv. Srđ i Vakh u Podima. Niski transepti raškog tipa sreću se i u crkvama sv. Luke u Župi nikšićkoj, Čelije Piperske i Dobrilovine, po ugledu na manastir Moraču.

Na sledećim slikama vidimo primjere raškog graditeljstva u Crnoj Gori, a to su manastir Morača i manastir Đurđevi Stupovi kod Berana. Manastir Đurđevi Stupovi izgrađen je 1213. godine i predstavlja zadužbinu Stefana Prvoslava (1174-1244), sina velikog župana Tihomira, najstarijeg brata Stefana Nemanje, čiji grob se nalazi unutar manastira.

Slika 10: Manastir Morača, primjer raškog graditeljstva

Slika 11: Manastir Đurđevi Stupovi- raško graditeljstvo

Izvor: [https://en.wikipedia.org/wiki/Mora%C4%8Da_\(monastery\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Mora%C4%8Da_(monastery))

Izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/%C4%90ur%C4%91evi_stupovi

Vremensko trajanje **gotike** nije bilo svuda isto, na primjer, dok se u Italiji već od 14. vijeka javljaju ideje humanizma i individualizma svojstvenih ranoj renesansi počevši od Petrarke, u Engleskoj i Njemačkoj je gotika ostala dominantni stil sve do 17. vijeka. U Španiji se na primjer, gotika prepliće s maurskom umjetnošću i stvara čudesne simbioze. Naziv "gotička umjetnost" je u početku korišten kao sinonim za "varvarsku umjetnost", na koju se u Toskani na početku 16.

⁶⁹ **Transept** je, u crkvenom graditeljstvu, poprečni brod položen okomito na uzdužne brodove crkve tako da razdvaja svetište (uključujući oltar, apsidu, kor, prezbiterij ili katedru) od ostalog dijela crkve (brod) i daje tlocrtu oblik latinskog krsta. Na presjeku transepta i glavnog broda se često uzdiže središnji toranj ili kupola. Poput zidova uzdužnih brodova, i transept može biti ukrašen prozorima, vitražima, rozetama i reljefima. Transept se javio u ranohrišćanstvu ali procvat doživljava u romaničkoj i gotičkoj arhitekturi. Izvor: <https://hr.wikipedia.org/wiki/Transept>, 31. 10. 2014., u 17h

vijeka, gledalo kao nešto negativno, jako nerafinisano i varvarsko. Italijanima onog vremena taj stil bio je previše udaljen od estetskih proporcija i oblika klasične umjetnosti Starog vijeka, koju su oni počeli ponovo obožavati. Sam naziv je izgleda djelo italijanskog arhitekta i historičara Đorđa Vasarija, koji je termin gotika počeo upotrebljavati već 1530. godine nazvavši gotičku umjetnost "monstruoznim varvarskim neredom".⁷⁰

Gotika i gotička arhitektura nastala je u Francuskoj oko 1135. godine, a tvorac gotskog stila je opat Siže (Suger) koji je na specifičan način rekonstruirao crkvu Saint Denis u Parizu. Poput romanike, osnovni umjetnički izraz gotike je katedrala. Ranija romanička crkvena arhitektura bila je obilježena velikim masivnim zidovima. Nasuprot tome, gotička arhitektura stremila je u visinu, nema više velikih zidnih ploha, one su razbijene elegantnim lukovima i stupovima, a efekt takvog oblikovanja davao je utisak - "nedokučivog prostora". Sve to bilo je omogućeno novim arhitektonskim elementima; poput rebrastog krstastog svoda, prelomljenih lukova i snažnih kontrafora, koja su omogućila gradnju u dotad nezamislive visine, ali i same po sebi naglašavali visinu građevina. Važnu ulogu u gotičkom prostoru imaju visoki prozori dekorisani vitražima, koji ispunjavaju prostor crkve mističnom raznobojnom svjetlošću.⁷¹

Gotika se može podijeliti u tri razdoblja:

- *Rana gotika*, koja obuhvata period od kraja 12. i početak 13. vijeka; Primjeri arhitekture rane gotike u Francuskoj su: Notre-Dame u Parizu i Katedrala u Chartresu;
- Klasična gotika, (vrhunac oko 1220. god); Primjeri klasične gotičke arhitekture su katedrala u Reimsu i katedrala u Amiensu;
- Kasna gotika, (14. i prva polovina 15. vijeka širom Evrope).

U kasnoj gotici se osjeća gubitak ravnoteže u odnosu konstrukcije i dekoracije, tj. u pretrpanosti ukrasom. Kasna gotika je raširena širom Evrope i Italijani je nazivaju cvijetna gotika (*gotico fiorito*) zbog brojnih cvijetnih ukrasa, dok je Francuzi nazivaju plamenom (*flamboyant*) jer izražava nemir oblika i treperenje svojstveno plamenu i vatri. Njemačka gotika je dosljedna francuskoj dekorativnoj gotici (npr. najimitativnija je *katedrala u Ulmu*), ali je ponekad i reinterpretira u originalnu arhitekturu (npr. *Sv. Ana u Annabergu*). Gotika u Veneciji je pravi primjer cvijetne gotike (*Duždeva palata, Casa d'Oro – Zlatna kuća* itd.). Mlečani koriste dekoracije vizantijsko-saracenskih elemenata, maursko šiljastih i djetelinastih lukova itd.⁷²

Na sledećim slikama vidimo primjere gotičke arhitekture, katedralu u Milanu (il Duomo di Milano) građena u periodu između 14. i 19. vijeka. Katedrala u Milanu jedna je od najvećih katedrala na svijetu, druga po veličini u Italiji (od nje je veća samo Bazilika svetog Petra u Rimu) i druga po veličini gotička katedrala na svijetu, poslije katedrale u Sevilji u Španiji. Unutrašnju visinu središnjeg broda katedrale nadmašuje samo katedrala u Beauvaisu koja se nalazi u Francuskoj. Na drugoj slici je prikazana unutrašnjost prve gotičke katedrale St. Denis, opata Siže iz 1231. godine u Parizu.

⁷⁰ <https://sh.wikipedia.org/wiki/Gotika> , 31. 10. 2014., u 18h28

⁷¹ Ibidem.

⁷² https://hr.wikipedia.org/wiki/Gotika_arhitektura , 01. 11. 2014. god., u 19h

Slika 12: Gotička katedrala u Milanu

Slika 13: Unutrašnjost prve gotičke katedrale *St. Denis* opata

Sižea iz 1231. godine u Parizu

Izvor za sliku 12: <https://www.google.me/search?q=gotička+katedrala+u+milanu>

Izvor za sliku 13: https://hr.wikipedia.org/wiki/Goti%C4%8Dka_arhitektura

Još je zanimljivo napomenuti da se i u Engleskoj razlikuje nekoliko gotičkih stilova. U Engleskoj se u 12. vijeku razvija oštra gotika (*lancet style*) – strogog tlocrta oštih uglova (*Katedrala u Salisburyju, Westminsteraska opatija*). U 14. vijeku razvija se tzv. dekorativni stil (*Decorated Style*) koji je sličan plamećoj gotici u Francuskoj (Lincoln, Exeter). U 15. vijeku dolazi do izrazito engleskog stila – okomiti stil (*Perpendicular Style*) gdje rebra snopastih stupova neprekinuto rastu u mrežu krstastog svoda tzv. *lepezasti kapiteli* (Cambridge, Gloucester i dr.). Kad se doda potkovasti luk nastaje tzv. *Tudor Style*.⁷³

U Crnoj Gori prve građevine koje nose gotička obilježja djeluju kao romaničke cjeline sa ponekim gotičkim dodatkom i to više u spoljašnjoj dekoraciji nego u samoj konstrukciji. Romanički i gotički svodovi i lukovi su primjenjivani istovremeno, na istim građevinama npr., crkva sv. Katarine u Baru ili sv. Franjo u Kotoru. Rijetki su čisti gotički oblici. Čak i „najgotičkije“ građevine poput palate Drago u Kotoru i Buća u Kotoru, ili ljetnjikovca „Tri sestre“ na Prčnju, imaju poneki romanički recidiv.⁷⁴

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Mirković Č., Vujičić R., op. cit., str. 54

Slika 14: Palata Drago u Kotoru, iz 15. vijeka

Slika 15: Lepezasti svod Kraljevskog Univerziteta u Kembridžu iz perioda od 1508.-1515. god.

Izvor: <https://www.google.me/search?q=palata+drago>
Izvor: https://hr.wikipedia.org/wiki/Goti%C4%8Dka_arhitektura

Do primorskih gradova Kotor, Bara i Ulcinja **renesansa** dopire od sredine 15. vijeka. Uticaji renesanse dopiru iz Venecije i Dubrovnika. Na Cetinju je renesansa u svom sazrelom obliku stigla tek sa štampanjem prvih ćiriličnih knjiga 1494-1496. godine. Monah Makarije koji je bio glavni majstor zajedno sa svojih sedam pomoćnika dao je renesansnu formu slovima i grafičkim ukrasima u Oktoihu petoglasniku. Renesansa se na Cetinju ugasila zajedno sa gubitkom samostalnosti države Crnojevića.

Romanička, gotička i renesansna umjetnost primorja uticala je na narodno graditeljstvo i reljefnu skulpturu u unutrašnjosti, posebno na *stećke*, nadgrobne spomenike. U Crnoj Gori stećci se susreću u zapadnim djelovima na području stare župe Onogošt, Pive, Drobnjaka, Jezera i Pljevalja. Skoncentrisani su oko srednjovjekovnih crkava. Ukrasi na stećcima izvedeni u plitkom reljefu najčešće upućuju na romaničke uzore (krstovi raznih oblika, sunce, mjesec, rozete, spiralni i drugi ukrasi). Klesari stećaka bili su domaći majstori koji su umijeće reljefnog ukrašavanja kamena prenosili s generacije na generaciju.⁷⁵

Posebno poglavlje u istoriji kulture i umjetnosti na području Crne Gore pripada pisanju, prepisivanju i iluminiranju rukopisnih, a kasnije i štampanih knjiga. Prva sačuvana rukopisna knjiga nađena na području Crne Gore je istovremeno najmonumentalniji primjerak umjetnosti kod nas, a to je *Miroslavljevo jevanđelje* pisano krajem 12. vijeka po porudžbi humskog kneza Miroslava, brata Nemanjinog, a namjenjeno njegovoj zadužbini, crkvi sv. Petra u Bijelom Polju.

⁷⁵ Ibid., str.60

Danas se čuva u Narodnom muzeju u Beogradu. Mirosavljevo jevandelje nastalo je u nekom benediktanskom skriptorijumu na primorju, najvjerojatnije u samom Kotoru. 1262. godine po nalogu zetskog episkopa Neofita napisana je *Ilovička krmčija*, na Prevlaci u tivatskom zalivu. To je zbirka crkvenih zakona, nomokanona o pravilima življenja i ponašanja kaluđera u monaškim zajednicama.⁷⁶

Značajno je istaći da se tokom druge polovine 16. i 17. vijeka posebna pažnja posvećivala fresko-slikarstvu i ikonopisu. Međutim padom velikog dijela Crne Gore pod turskom vlašću, domaća tradicija dolazi u dodir sa islamskom umjetnošću. Mnoge crkve u primorskim gradovima na području Herceg-Novog, Bara i Ulcinja pretvorene su u džamije. Isto se dešavalo i u unutrašnjosti, što je slučaj sa crkvom sv. Petra u Bijelom Polju i još nekim hrišćanskim bogomoljama. Tip džamije kakav susrećemo na području Crne Gore je istambulsko-balkanska varijanta. Plitkoreljefni ukrasi su najčešće bili u vidu floralne ili geometrijske dekoracije. Hroničari su opisali više velelepni džamija u našim gradovima od kojih se sačuvala jedino džamija Husein-paše Boljanića u Pljevljima.

Sledeći umjetnički pravac koji srećemo na našim područjima je **barok**. Barok obuhvata period od 17. do 18. vijeka. Nakon pozne renesanse razvija se barok a zatim se nastavlja u umjetnički pravac rokoko. Ranu baroknu arhitekturu reprezentuju tri umjetnika: Đakomo dela Porta, Đakomo Vinjola i Karlo Maderno. Najznačajnije arhitekture ovog umjetničkog pravca bili su: Bernini, Boromini i Guarini. Ovu arhitekturu karakterišu crkve koje predstavljaju sliku neba na zemlji, dok palate i zamci reprezentuju bogatstvo i moć. Osnova za zgradu je elipsa, a čest arhitektonski element je kupola. Upotrebljavaju se skupi materijali kao što su zlato, plemenito drvo i bojeni mermer. Trgovi su glavni element baroknog urbanizma, uglavnom su zatvoreni, eliptičnih osnova, dinamiziranog prostora, organizovani pomoću vertikalnih dominant (stupovi, obelisk, fontane – Berninijeva *Piazza Navona*, Rim)⁷⁷. Najpoznatiji je svakako *Trg sv. Petra* u Vatikanu, djelo Berninija, iz 1657. godine.

Primjere barokne umjetnosti nalazimo na području Kotora i Perasta. Bogatiji Bokelji i pojedine bratovštine poručuju u Veneciji nacрте za nove crkve, palate i druge važnije objekte. U Veneciji se nabavljaju barokni oltari i drugi crkveni mobilijar, slike i stilski namještaj. Poslije konačnog protjerivanja Turaka sa obala Boke, iz Risna 1684, a iz Herceg-Novog 1687, privredni i ekonomski procvat doživljavaju i priobalni gradići i naselja: Perast, Dobrota, Prčanj, Stoliv. Katorska katedrala dobija barokne elemente. Brojne palate i kapetanske kuće grade se u Perastu. Đovani Fontana izgradio je za Vicka Bujovića⁷⁸ najljepšu baroknu palatu u Boki, dok korčulanski i dubrovački majstori grade palate i kapetanske kuće (Zmajević, Smekja, Visković⁷⁹), u Dobroti

⁷⁶ Ibid., str. 61-63

⁷⁷ <https://sh.wikipedia.org/wiki/Barok>, 1. 11. 2014. g., u 15h

⁷⁸ Konte Vicko Bujović istakao se u Morejskom ratu (1684.-1699.) kao i u bitci na Kritu 1686. i osvajanju tog ostrva te u osvajanju Herceg Novog 1687. i prvom mletačkom osvajanju Trebinja 1689. godine. Postavljen je 1695. za guvernera flotile koja je štitila mletačke trgovačke puteve od gusara. Mletačka Republika mu je za ratne zasluge dodijelila feud Kumbor kraj Herceg Novoga i nasljedni kneževski naslov. Od 1694. obavljao je dužnost kapetana Perasta. Izvor: https://hr.wikipedia.org/wiki/Vicko_Bujovi%C4%87, 1.11. 2014., u 19h

⁷⁹ Josip Alviz Visković (1760-1824) pomorski kapetan iz Perasta proslavio se kao poslednji branitelj Venecije na istočnoj obali Jadrana. Sukobio se 1797. sa francuskim brodom "Il Liberatore d' Italia" ispred ostrva Lido u Veneciji. Viskovićeva pobjeda i smrt francuskog kapetana bili su neposredan povod za konačnu francusku okupaciju Venecije i propast Mletačke Republike. Josip Alviz Visković- poslednji mletački načelnik opštine Perast,

(Ivanović, Tipković, Dabinović- Kokot, Milošević, Kamenarović i dr.); u Prčnju (Verona, Luković).

Perast, mali barokni grad dobio je ime po ilirskom plemenu Pirusta, a u 17. i 18. vijeku doživio je svoj puni sjaj (imao je 100 svojih trgovačkih brodova i živio je od pomorstva). U muzeju crkve sv. Nikole sa zvonikom nalazi se bogata zbirka koju sačinjavaju relikvije, srebrni krstovi, drveni krstovi, ikone, barokne slike (rad Tripa Kokolje);

U Perastu danas postoji 19 palata baroknog stila iz perioda od 17. do 18.vijek: Palata Bujović, jedna od najljepših baroknih zgrada na cjelom primorju, djelo već pomenutog arhitekta Giovanni Batiste Fontane iz Venecije; Palata Lučić-Kolović-Matikola, Palata Bronza, Palata Balović, Palata Vukasović-Kolović, Palata Brajković-Martinović, Palata Smekja, Palata Visković, Palata Mazarović, Palata Zmajević (poznata je kao biskupija jer su u njoj stolovala dva biskupa Andrija i Vicko Zmajević).

Slika 16: Palata Bujović

Izvor: <https://www.google.me/search?q=palata+bujović>

Slika 17: Unutrašnjost crkve Gospa od Škrpjela

Izvor: <http://www.gospa-od-skrpjela.me>

U Kotoru, unutar zidina starog grada, nalaze se brojne srednjovjekovne palate:

svečano je spustio poslednju zastavu La Serenissime, koja je u prisustvu svih građana Perasta potom zakopana ispod oltara župne crkve. Tom prilikom održao je svečani govor o vjekovnoj povezanosti Perasta sa Venecijom; prilikom spuštanja i zakopavanja zastave pod oltar crkve, na Veneto dijalektu italijanskog jezika izgovorio je: "Ti co nu, nu co ti" (Ti sa nama, mi sa tobom); Viskovićev govor u Italiji se i danas izučava kao primjer rodoljublja pod nazivom "Il Giuramento di Perasto" (Peraški zavjet). Familija Visković iz Perasta jedna je od najznačajnijih starih bokeljskih porodica. Njeni članovi su bili istaknuti pomorski kapetani, ratnici, izumitelji, istoričari, arhivisti, naučnici i diplomate. Zastava "Il Gonfalone di San Marco" simbol Mletačke Republike, crvene je boje. Na njoj se nalazi lav sa krilima, zlatne boje.

- ⊙ Palata Grgurina (Pomorski muzej); početkom 18.v. izgradio je konte Marko Grgurina. Građena je klesanim kvaderima korčulanskog kamena. Unutrašnji raspored posebno prvog sprata “piano nobile” tipičan je za barokne palate u Boki. Velika kamena terasa sa lođom i ograđeni vrt sa hortikulturom dopunjavali su barokni prostorni utisak. Na terasi je ugrađen veliki porodični grb sa kozom (ital. Capra), simbol grada Kopra, kao sjećanje na porodično porijeklo.
- ⊙ Palata Grubonja, iz 16.v., građena je u renesansnom stilu;
- ⊙ Palata Vrakjen, iz 18.v., građena u baroknom stilu. Enterijer baroknog stila je u potpunosti sačuvan;
- ⊙ Zgrada Arsenala – Pred Arsenalom na Trgu od oružja okupljali su se i opremali branioци grada pred nailaskom ratnih opasnosti kakav je npr. bio napad armade čuvenog alžirskog gusara Hajrudina Barbarose koja je 1539. doplovila pod Kotor, ali je nakon tri dana borbe odstupila uslijed otpora branilaca.
- ⊙ Zgrada Napoleonovog pozorišta (Stara vijećnica), sagrađena u 18. v., a 1810. su je francuske okupacione vlasti preuredile, da bi uspostavile stalno pozorište, jedno od prvih u našoj zemlji.
- ⊙ Kneževa palata, iz 18.v., u prošlosti je bila sjedište venecijanskih providura, ali je služila i za različite vojne svrhe. Iako bez nekih istaknutih dekorativnih elemenata, osim renesansnih konzola koje pridržavaju balkon, predstavlja jedan od najvažnijih spomenika arhitekture u Kotoru.
- ⊙ Palata Drago je sačuvala odlike zrele gotike, bifore, trifore, reljefne timpanone, nekoliko porodičnih grbova sa zmajem kao osnovnim simbolom i dr elemente.
- ⊙ Palata Buća poznate kotorske porodice Buća, danas se sastoji od tri građevinska dijela. Najstariji sloj je romanogotički u prizemlju-rani 14.v. Na fasadi-grb porodice Buća (stilizovan ljiljanov cvijet), te grb kasnijih vlasnika Paskvali (sa patkom u centralnom dijelu).
- ⊙ Palata Pima – nastala nakon zemljotresa 1667.g. Ulazni portal sa terasom građen je u renesansnom stilu, a prozor i gornji balkon u baroknom stilu.
- ⊙ Palata Bizanti – najstariji tragovi gradnje vezuju se za vrijeme romanike. Najveće adaptacije su se dogodile tokom 17.vijeka. U unutrašnjem dvorištu nalazi se bunar sa bogato dekorisanom krunom sa grbom u baroknoj kartuši. Tu je do drugog svjetskog rata bio kameni kip mletačkog providura Pietra Duoda, podignut od kotorskih građana 1691.
- ⊙ Palata Beskuća, nastala je sredinom 18.vijeka. Jednostavne je forme i bez mnogo dekorativnih elemenata. Najznačajniji ukrasni element na palati je gotički portal koji je pripadao porodici Bizanti. Portal predstavlja pravo remek djelo cvijetne gotike. Porodična legenda kaže da je konte Jozo Beskuća htio da u svom posjedu ima 100 kuća kako bi promjenio prezime u Stokuća, ali mu to nije pošlo za rukom. Nakon nestanka porodice Beskuća početkom 19.vijeka, palata je postala vlasništvo grada Kotora.
- ⊙ Kula gradske straže, čist je primjer vojne arhitekture i građena je samo da posluži vojnoj svrsi.
- ⊙ Česma Karampana, u prošlosti bio je jedini izvor slatke vode u gradu. U sadašnjem obliku potiče iz epohe baroka, s kraja 17. i početka 18.vijeka.

Od baroknih crkava važno je izdvojiti sledeće:

- ⊙ Crkva sv. Klare/sv. Antuna potiče iz 18. vijeka. U crkvi se nalazi raskošni barokni oltar, rad vajara Frančeska Kabjanke.
- ⊙ Crkva sv. Josipa; u crkvi se nalazi zanimljivi oltar iz 18. vijeka, djelo poznatog majstora Kabjanke. Na crkvenom podu ima nekoliko nadgrobnih ploča, sa grbovima poznatih kotorskih porodica
- ⊙ Bogorodični hram je župna crkva u Prčnju, posvećena rođenju Bogorodice. Građena je od korčulanskog kamena u baroknom stilu, sa dva pozlaćena oltara, jednim takvim u Boki. Posebno je značajna ikona "Prčanjska Bogorodica" iz 16. vijeka, djelo nepoznatog autora
- ⊙ Crkva sv. Nikole u Prčnju, iz 18. v., posjeduje bogatu biblioteku od 4000 svezaka
- ⊙ Crkva sv. Matije, u Dobroti, datira iz 17. vijeka, građena u baroknom stilu
- ⊙ Crkva sv. Petra, u Ljutoj, iz 18. vijeka, sadrži tri lijepa mermerna oltara

Velika crkva Uspenja Bogorodice manastira Savina zauzima posebno mjesto u baroknoj arhitekturi. To je ujedno i poslednja građevina na tlu Crne Gore izgrađena u baroknom stilu. Podigao je korčulanski majstor Nikola Foretić. Djela Frančeska Kabjanke mletačkog skulptora, predstavljaju najljepša barokna ostvarenja u Crnoj Gori. Uspon bokeljskog pomorstva i trgovine tokom 17. i 18. vijeka odrazio se na barokno slikarstvo te regije. Dobrostojeći građanski stalež, najradije nabavlja umjetnička djela iz Venecije.

Od baroknih slikara na našem području najznačajniji je svakako Tripo Kokolja, koji je rođen u Perastu 1661. godine. Naslikao je freske u maloj crkvi sv. Ane iznad Perasta. Njegov glavni mecena bio je nadbiskup Andrija Zmajević, humanista i istoričar, čiju je palatu zvanu „Biskupija“ Kokolja ukrasio freskama s motivima iluzionističkih pejzaža. Njegovo najznačajnije djelo je dekoracija crkve Gospa od Škrpjela, čiju je tavanicu oslikao prorocima, scenama iz života Bogorodice. Na gornjem dijelu bočnih zidova, nalaze se četiri njegove velike slike: *Očišćenje sv. Ane*, *Silazak Duha Svetoga*, *Smrt Bogorodice* i *Marijino krunjenje*. Pri kraju života napustio je Perast i otišao na Korčulu, gdje je i umro 1713. godine. Nakon njegove smrti skoro čitav jedan vijek se nije dešavalo ništa značajno u slikarstvu na tlu Crne Gore.

U drugoj polovini 19. vijeka kada je Crna Gora izašla kao pobjednik protiv turske imperije i dobila međunarodno priznanje kao nezavisna država, Cetinje doživljava brzi urbanistički, kulturni i umjetnički preobražaj. Ali prije toga Njegoš gradi Biljardu, vladarski dvorac. U blizini Biljarde knjaz Nikola podiže sebi novu rezidenciju, zvanu Palac. Knjaz Nikola je do 1910. godine sagradio 163 crkve u svim krajevima Crne Gore, a obnovio je i 112 crkava, izgradio dva manastira i obnovio 12 manastirskih cjelina. Graditeljska i stilska obilježja tih spomenika su veoma različita, od monumentalne crkve sv. Vasilija Ostroškog u Nikšiću, izgrađene po ugledu na velike ruske saborne, do brojnih seoskih crkava često građenih po ugledu na starije.⁸⁰

Značajno je još istaći da se Kotor sa svojom kulturno-istorijskom baštinom našao na listi UNESCO-a 1979. godine, zbog autentičnosti i opštih kulturno-istorijskih vrijednosti. Predstavlja najveću staru urbanu cjelinu u Crnoj Gori i predstavlja dio svjetske prirodne i kulturne baštine.

Sva raskoš prirodnih ljepota, ambijentalnih i kulturnih vrijednosti Durmitora i rijeke Tare, preovladala je da se nacionalni park Durmitor takođe uvrsti u spisak Svjetske kulturne i prirodne baštine, odlukom Međunarodnog komiteta za Svjetsku kulturnu i prirodnu baštinu, u Parizu 1980.

⁸⁰ Mirković Č., Vujičić R., op. cit., str. 86

godine, dok je rijeka Tara i njena kanjonska dolina, UNESCO-vim programom *Čovjek i biosfera* 1977. godine uvrštena u svjetske ekološke rezervate biosfere.

Durmitorski nacionalni park obiluje značajnim brojem spomenika kulture od antičkog perioda do najnovijeg doba. Najkarakterističniji su srednjovekovni spomenici: razvaline gradova i utvrđenja, mostovi i karaule, nekropole i manastirski kompleksi u dolini rijeke Tare.

Kanjon Tare, kao jedinstvena pojava po svojoj dubini od 1.000, a mjestimično i 1.600 m, svrstava se odmah iza Velikog kanjona rijeke Kolorado u SAD. Ima tok od 150 km i najduža je reka Crne Gore. Na dijelu toka kroz nacionalni park Durmitor rijeka Tara ima prosječan pad od 3,6 m/km, pa se formiraju bukovi i brzaci koji su svojom ljepotom upotpunili ambijent netaknute prirode.⁸¹

Kulturno nasljeđe čini destinaciju prepoznatljivom i konkurentnom u odnosu na druge destinacije. Na teritoriji Crne Gore osim Durmitora, nalaze se još tri Nacionalna parka: Lovćen, Skadarsko jezero i Biogradska gora. Ovolika količina prirodnih i kulturno istorijskih znamenitosti na malom području Crne Gore, zemlje “divlje ljepote”, dovoljan su razlog za sve turiste zasićene urbanim, brzim i stresnim načinom života, koji je karakterističan za moderne stilove življenja, da posjete Crnu Goru i da uživaju u njenoj raznovrsnoj ponudi sjevernog, centralnog i primorskog kraja.

⁸¹ <https://sh.wikipedia.org/wiki/Durmitor> , 1. 11. 2014.g., u 19h

2. NAUTIČKI TURIZAM KAO OBLIK SELEKTIVNOG TURIZMA

Nautički turizam je specifični oblik turizma obilježen kretanjem turista plovilima po moru ili rijekama uključujući njihovo pristajanje u lukama i marinama. Obuhvata svu infrastrukturu u lukama i marinama potrebnu za njihov prihvata. Prema prihodima koji se ostvaruju takvim kretanjima, nautički turizam je jedan od unosnijih oblika turizma za turistički receptivnu zemlju.

Luksuzne jahte sada dominiraju svijetom bogatih i poznatih i predstavljaju plovne objekte namjenjene za razonodu, sport, rekreaciju, uživanje i opuštanje. Sam termin luksuzna jahta prvi put se pojavio 1600. godine. U 17. vijeku jahting industrija dobila je više pristalica širom Evrope. Kreirani su brodovi različitih vrsta, a mnogi bogati ljudi koji su bili dio elitnih socijalnih grupa, pravili su svoje privatne jahte. U godinama između 1990.-ih i 2000.-ih, masovni porast dogodio se u ovoj industriji. Tako je broj luksuznih jahti kao i njihova veličina i popularnost rastao, sve brže iz dana u dan.⁸²

Otkako je prva jahta ikada kreirana, njihov razvoj i evolucija su konstantni. Najpoznatiji svjetski dizajneri luksuznih jahti su: Azimuth Yacht, italijanska kompanija koja se bavi dizajnom i proizvodnjom jahti od 1969. godine. Vlasnici su Benetti Brenda, još jedne kompanije koja se bavi proizvodnjom luksuznih jahti. Benetti grupa ima istoriju dugu 140 godina i skoro 300 kreiranih jahti. Još jedan od luksuznih proizvođača jahti su Elan Yacht, kompanija koja ima dugu istoriju i globalni je proizvođač opreme za sport i rekreaciju. Oni su najjača i najglobalnija slovenačka marka. Zatim Ferretti Group je još jedan od svjetskih lidera u dizajnu, konstrukciji i prodaji motornih jahti. Ferretti Group proizvodi neke od svjetski najpoznatijih luksuznih jahti.

Bez obzira na period ekonomske krize i recesije u svijetu i dalje postoji nevjerojatno veliki interes za jahting industrijom što se vidi na brojnim sajmovima nautike u svijetu, na kojima uspješno učestvuje i naš predstavnik kompanija Adriatic Marinas, koja uspješno prezentuje naselje i marinu Porto Montenegro, za kojom vlada veliko interesovanje, što je veoma važno za naš projekat ovdje u Crnoj Gori.

Početak razvoja ljudske civilizacije vezan je za more. More se koristi u različite svrhe i na različite načine, a prvenstveno u funkciji prometa, kao prirodna saobraćajnica. Približno 70% zemljine kugle pokriveno je morem. Uz vazdušno prostranstvo, more je najveći besplatni infrastrukturni potencijal. Luke i pristaništa na morima su mjesta gdje brodovi ukrcavaju i iskrcavaju putnike. Danas luke, lučice i pristaništa dobijaju još jednu ulogu - prihvata nautičkih turista. Nautički turizam je danas dostigao masovne razmjere u svim razvijenim krajevima svijeta, posebno u Evropi i SAD-u. Trenutno u raznim pomorskim zemljama svijeta razmješteno je i plovi oko 150 miliona plovila nautičkog turizma (jahte, jedrilice, motorni čamci, čamci i ostala plovila).⁸³

U isto vrijeme u nautički turizam aktivno je uključeno radi rekreacije blizu 500 miliona ljudi u njegovoj opštoj rekreaciji, psihosomatskom uravnoteženju i zdravoj razonodi. Iskustva u svim

⁸² <http://www.luxlife.rs/jahte/luksuzne-jahte-moć-novog-doba>, 3. 11.2014.g ,u 16h30

⁸³ Brčić, I.,Orlandić, R., (2010). **Nautički turizam faktori i elementi**. Bar: Pospam, str. 83

razvijenim turističkim zemljama u svijetu pokazuju da ni u jednoj regiji uz topla mora ne može biti intezivnog i uspješnog turističkog prometa bez učešća i razvoja nautičkog turizma. Turistički promet na moru prati odgovarajuća savremena nautička ponuda i infrastruktura.⁸⁴

Pod nautičkom infrastrukturom se podrazumjevaju četiri tipa baza za nautički turizam: lučice, marine, rekreacijske baze i brodomarine. Lučice prvenstveno obavljaju lučku djelatnost. Marine pružaju kompletne usluge nautičkim turistima i njihovim plovilima; rekreacijske baze pored akvatorije za plovila, imaju i prostore za sportska igrališta i društvene igre, a vezane su uz velika turistička naselja i gradove; brodomarine prvenstveno pružaju servisne usluge za turistička plovila i smještena su uz veća ili manja remonta brodogradilišta. Luka nautičkog turizma je turistički objekt koji u poslovnom, prostornom, građevinskom i funkcionalnom pogledu čini cjelinu ili koji u okviru šire prostorne cjeline ima izdvojeni dio i neophodne uslove za potrebe nautičkog turizma. Luke za nautički turizam se dijele na: sidrišta, privežišta, suve marine i marine.⁸⁵

Marine kao faktor nautičkog turizma predstavljaju važan ograničavajući činilac u njegovom razvoju. Francuska je prva evropska zemlja koja je uočila značenje novog masovnog fenomena nautičkog turizma, pa je planski, svjesna svojih prirodnih i radom stvorenih vrijednosti, potpomogla izgradnju brojnih marina za prihvat sve veće turističke flote. Marina, kao osnovni objekt nautičkog turizma, razvijena je i uređena tako da u sebi sjedinjuje više društvenih, rekreacijskih, uslužnih, trgovačkih i administrativnih djelatnosti, namjenjenih da zadovolje potrebe njenih posjetilaca.

Francuske marine na obali Sredozemnog mora postale su uzor ostalim zemljama Zapadne Evrope i Sredozemlja kojima nedostaju prikladne turističke luke za smještaj flote domaćih i stranih nautičkih entuzijasta. Na svojih 500 km obale Sredozemnog mora Francuska je stvorila evropsko i svjetsko središte turizma, prvo na Azurnoj obali, a zatim je na neprivlačnom obalnom potezu Languedoc-Roussillon planski podigla više rekreacijskih turističkih centara sa 12 marina u kojima ima 8000 vezova. Savremene marine mogu se podjeliti po nekoliko kriterijuma na sledeće vrste:⁸⁶

1. S obzirom na položaj vodenog dijela u odnosu na kopno može biti: otvoreni, poluuvučeni, uvučeni i potpuno uvučeni tip marine;
2. Prema tipu izgradnje razlikuje se: američki, evropski i mediteranski tip marine;
3. Prema nivou opremljenosti na: standardni tip (s osnovnom udobnošću); luksuzni tip (visok nivo udobnosti); rekreacijski tip (sa mogućnošću korišćenja sportsko-rekreativnih i zabavnih sadržaja);
4. Prema odnosu vlasništva: privatne, komunalne i javne;
5. U odnosu na lokaciju: morske, jezerske i riječne.

Marina je međunarodni pojam koji označava specijalizovanu turističku luku na obali mora, rijeka, kanala i jezera. U Zapadnoj Evropi marine se često nazivaju i lukama za jahte, a imenom i djelatnošću su vezane za određeni nautički ili sportski klub. Usluge koje pruža marina mogu se

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ Ibid., str. 85

podijeliti na: glavne (usluga veza); sporedne (priklučci za struju, vodu, odlaganje smeća, administrativne usluge, pomoć pri spuštanju i vađenju plovila u ili iz vode, servis plovila, opskrba namirnicama, sportskom opremom i sl.) i dodatne usluge zabave, sporta i rekreacije.

U marini se odvija nekoliko djelatnosti:⁸⁷

- lučke djelatnosti (prihvat, čuvanje i otpremanje plovila te carinska, zdravstvena, radio i meteorološka služba);
- trgovačko-servisne (opskrba gorivom, hranom, rezervnim djelovima, veće i manje popravke i prodaja plovila, pružanje ličnih usluga, prodaja sportske robe);
- mjenjačka, agencijska i ptt služba;
- ugostiteljsko-zabavne usluge;
- sportsko-rekreativne i društvene djelatnosti;
- promocijske aktivnosti za turizam i nautiku.

Obim pojedinih djelatnosti u marini zavisi od njene lokacije, prirodnih i radom stvorenih uslova, saobraćajnih veza, planiranih ciljeva i ekonomskih mogućnosti. Iz djelatnosti koje se odvijaju u marini slijede njene osnovne funkcije:⁸⁸

- ❖ boravak plovila
- ❖ održavanje plovila
- ❖ opsluživanje plovila koja dolaze morem
- ❖ opsluživanje plovila koja dolaze kopnom
- ❖ čuvanje plovila
- ❖ boravak nautičkih turista
- ❖ opsluživanje nautičkih turista.

U složenoj i heterogenoj strukturi savremenog nautičkog turizma javlja se čitav niz elemenata drugih vrsta turizma (sportski, izletnički, zdravstveni, ribolovni, kupališni i dr.) koji uslovljavaju posebne vrste ili oblike nautičko-turističke djelatnosti. Značajno je istaći da Crna Gora posjeduje sve ove elemente, koji omogućavaju nautičkim turistima, da na relativno malom prostoru nađu sve aktivnosti i sadržaje koji će obogatiti njihov boravak.

Osnovne odlike nautičkog turizma su selektivnost, obogaćena i proširena struktura turističke ponude i potražnje, povećani učinak u poslovanju, razvoj drugih djelatnosti i što je veoma važno uticaj na urbani i ruralni razvoj primorskih mjesta i regija.

Subjekte u nautičkom turizmu u odnosu na dokolicu i boravak u nautičko-turističkim objektima možemo podijeliti u šest kategorija:⁸⁹

- koji cijeli određeni i raspoloživi turistički boravak provedu na plovnoj jedinici (turističkoj luci, naselju ili hotelu);

⁸⁷ Ibid., str. 87

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Radojičić, B., (1996). **Geografija Crne Gore – prirodna osnova**. Nikšić: Unireks, str. 7

- koji sprovode kombinaciju boravka u turističkoj luci – naselju, kao i one koji čine pojedinačne povratne kraće ili duže izlete u bližoj ili daljoj okolini;
- posjetoci koji najveći dio raspoloživog vremena za turizam provedu na plovnoj jedinici, a u turističkim naseljima i lukama dolaze kako bi se snabdjeli raznom robom ili zadovoljili neku svoju potrebu ili motiv;
- turisti koji se u nautički turizam uključuju povremeno i to tako što učestvuju u raznim oblicima organizovanog i to od strane jahting, brodskog ili moto-nautičkog turizma;
- turisti koji su samo u prolazu i dolasku s mora iz različitih razloga i na kraće vrijeme navraćaju u nautičko-turističke objekte;
- turisti koji sa kopnene strane jednom ili u više navrata dolaze u objekte nautičkog turizma, pa tako privremeno i uslovno postaju subjekti nautičkog turizma (u funkciji klasičnog turista ili auto-nautičkog turista kada svoje plovilo nosi na automobilu ili ga vuče cestom).

U svojoj socijalnoj strukturi nautički turizam je još uvijek turizam društvene elite, bez obzira što sve više dobija oblike masovne pojave. Prema definiciji A. Turine, nautički turizam podrazumjeva putovanje morem sledećim plovnim sredstvima:

- jahtama, jedrilicama, skuterima i sportskim čamcima
- putovanja brodovima koje organizuju obalne linijske službe ili kružna putovanja
- teretnim brodovima koji primaju određeni broj putnika
- posebnim plovilima za krstarenje, jedrenje, ribolov i ostale turističke razonode na vodi, od izleta do šetnji kao i priredbi specifičnog karaktera, s raznovrsnim programima koji se izvode na moru.

Nautički turizam kao oblik turističke tražnje a i ponude, logična je posljedica sveukupnog ekonomskog razvoja u svijetu. Pomoću nautičkog turizma koriste se i naplaćuju prirodne atrakcije i drugi raspoloživi nautičko-turistički resursi. Kroz nautičko-turističko tržište tražnje, podstiče se razvoj drugih ekonomskih grana i djelatnosti. Dolaskom i boravkom nautičara u akvatorij marina, brojna neprivredna dobra i djelatnosti receptivne zemlje pretvaraju se u izdašne ekonomske resurse, koji bez nautičkog turizma ne bi bili komercijalizovani ili bi bili komercijalizovani ali u mnogo manjem obimu. Kroz potrošnju nautičara ostvaruju se brojni učinci kako na pojedine ekonomske subjekte (luke nautičkog turizma, turističko-ugostiteljska ili trgovinska preduzeća, uslužne radnje, brodarska preduzeća, zanatske radnje za proizvodnju servisiranje, remont i popravku plovila i sl.), tako i na cijelu ekonomiju zemlje.

2.1. ISTORIJSKI ELEMENTI RAZVOJA NAUTIČKOG TURIZMA U SVIJETU

Već u starom vijeku nalazimo brojne zapise o pomorskim putovanjima. Spomenimo poznato Homerovo putovanje opisano u epu "Odiseja" koji, vraćajući se iz trojanskog rata doživljava čitav niz pustolovina. Središte pomorske plovidbe tog vremena je Sredozemlje i Grčka. Pored toga treba istaći da postoje podaci o veslačkim takmičenjima u okviru raznih svetkovina na vodi u antičkoj Grčkoj, Rimu, Egiptu, Kini itd.⁹⁰

Početak novog vijeka iskustva plovidbe od antičkog preuzimaju Arapi i prenose u Španiju. Kasnije se italijanski gradovi, pogotovo Đenova i Venecija javljaju kao pomorske sile na Sredozemlju. Poznata su razna veslačka takmičenja koja su se osim na Sredozemlju brzo proširila u Engleskoj. Na Temzi je oko 1500. godine bilo više od 3200 ovlaštenih lađara koji su čamcima na vesla prevozili putnike i robu. Prvo zabilježeno veslačko takmičenje na Temzi održano je 1715. godine. Ta tradicija održala se i do danas. Tradicija veslačkih takmičenja studentskih klubova u Engleskoj datira iz 16. i 17. vijeka.⁹¹

U vrijeme velikih otkrića težište pomorstva pomjerilo se iz Sredozemlja u Portugal, gdje sredinom 15. vijeka datiraju prve pomorske karte sa detaljnim uputstvima za plovidbu na tada poznatim područjima svijeta. Magelan na put oko svijeta kreće 1519-1522. g. koristeći kartu svijeta koju je 1515. g. napravio Leonardo da Vinči. Pronalaskom štampe već u drugoj polovini 15. i 16. vijeka, štampani su brojni priručnici za plovidbu.

U vrijeme naučnih putovanja poznatog moreplovca, istraživača i avanturiste Engleza J. Cooka 1779. g. pomorska plovidba koristila se savremenim metodama navigacije koje su kasnije samo usavršavane pojavom novih tehnoloških otkrića. Prva transokeanska krstarenja koja se ujedno mogu smatrati i pretečama savremenog nautičkog turizma zabilježena su krajem 18. vijeka. Godine 1866. Amerikanci Hudson i Fitchem prešli su Atlantik za 38 dana, a 1870. g. dubrovački kapetan Niko Primorac prvi je jedrilicom prešao iz Evrope u Ameriku. Šest godina kasnije jedan ribar iz Amerike je na brodicu od šest metara doplovio do Evrope.⁹²

Znatno jači izazovi bila su putovanja oko svijeta. Tako je npr. Amerikanac kapetan J. Slocum 1895. godine prvi sam oplovio oko svijeta sportskom jedrilicom "Spray" dužine 11.2 metara. Ovo putovanje dugo 46000 NM trajalo je nešto više od tri godine i dalo veliki podsticaj razvitku nautičkih sportova i okeanskim krstarenjima. Nakon toga je Slocum plovio po Karibima, a 1908. g. izgubio mu se svaki trag kod Bahama. Drugi Amerikanac, H. Pidgeon uputio se na put oko svijeta 1921. g. brodom dužine 10.5 metara. Putovanje je trajalo četiri godine.⁹³

Najistaknutija istorijska ličnost naših prostora koja se vezuje za nautiku je kapetan Ivo Vizin (1806-1868). Bio je moreplovac, rodio se u Prčnju, a školovao u rodnoj Boki gdje je stekao zvanje pomorskog kapetana. Šesti je moreplovac iza Magelana koji je oplovio svijet. Rođen je u porodici koja je bila porjeklom iz Istre. Imao je jedrenjak dugačak 30 metara i zvao se *Splendid*. Kapetan Vizin i poručnik Fridrih Bellavita zajedno sa devet članova posade su 1852. godine

⁹⁰ <http://www.scribd.com/doc/121333849/nauti%C4%8Dki-turizam#scribd>, 4. 11. 2014, god., u 18h55

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

brodom Splendido pod habsburškom zastavom, otisnuli se iz Antverpena na put oko svijeta. Jedrenjak je krenuo za čileansku luku Valparaiso. Svraćao je u San Francisko i Honolulu. Na Daleki istok je stigao 1853. godine i Vizin je na tim prostorima trgovao šest godina ploveći Tihim okeanom i Kineskim morem. Za Evropu je krenuo iz Singapura, išao je oko rta Dobre nade i zatim stigao u englesku luku Plimut. U Trst su stigli 30. avgusta 1859. godine. Plovidba je trajala sedam godina i jedrenjak je prešao preko 100 000 nautičkih milja. Car Franjo Josip I odlikovao je kapetana Vizina bijelom počasnom zastavom i viteškim krstom reda Franje Josipa za ovaj podvig.⁹⁴

2.2. CRNA GORA – ISTORIJSKI ELEMENTI RAZVOJA NAUTIKE

Najprivlačniji elementi za turiste nautičare predstavlja bogatstvo reljefnih oblika, uvala i ostrva. Razlika između dužine vazdušne linije i dužine obale govore o razuđenosti kao izuzetno povoljnom faktoru za razvoj nautičkog turizma, a sve to zajedno sa antropogenim bogatstvom odnosno bogatim kulturnim vrijednostima crnogorskog primorja predstavlja motivišući činilac za privlačenje turista nautičara.

Za područje Crne Gore, takođe su zanimljivi istorijski podaci i činjenice koje se vezuju za plovidbu Skadarskim jezerom, kao i podaci i istorijske činjenice koje se odnose na vrste brodova koji su plovili ovim područjem.

Prvi pisani izvori o plovidbi po Skadarskom jezeru potiču još iz 167. godine p.n.e. u vrijeme drugog ilirsko-rimskog rata, kada su njegovim vodama, kako navodi Tit Livije „navigavale“ lađe poslednjeg ilirskog kralja Gencija, koji je u to doba vladao ovim krajevima. Jezerom su kroz istoriju saobraćale razne vrste plovila. U davna vremena plovilo se primitivnim sredstvima, trupinama, čamcima izdubljenim od jednog debla drveta. Noviji period donio je lađe (alb.lundre), šuljice (frkete), čunove (sulove), pokretane veslima, nešto kasnije i lađe s jarbolom za jedra. Sve tipove brodica, prilagođene uslovima plovidbe po jezeru i rijeci Bojani, pravili su vješti lokalni majstori, naročito Krajinjani i Širočani, kasnije i Ceklinjani, koristeći autohtono drvo kestena, murve, košcele i hrasta. Služile su za prevoz tereta i ljudi, ribarenje okolnom stanovništvu, a često i u borbama za odbranu od brojnih osvajača. U ratnim okršajima, ovim područjem su krstarile vizantijske i mletačke galije, turski jedrenjaci, fuste i drugi brodovi niskog gaza, koji su mogli prolaziti Bojanom.⁹⁵

U borbama protiv Turaka naročito su se isticali Ceklinjani, koji su svojim lađama početkom 18. vijeka postepeno potiskivali Turke sa susjednih posjeda i zbog bogatih ribolova i plovidbe postali gospodari sjeverozapadnog dijela Skadarskog Jezera.

Berlinskim ugovorom o miru 1878. godine, Crna Gora je dobila pravo nesmetane plovidbe Skadarskim jezerom i rijekom Bojanom, a od 1880. godine izlaz na more i slobodno zavladała crnogorskom obalom. Prvu redovnu putničko-teretnu liniju na Jezeru započeo je parobrod

⁹⁴ <http://www.hr.wikipedia.org/wiki/Ivo-Vizin>, 4.11.2014.g., u 19h

⁹⁵ <http://www.scribd.com/doc/59222487/Plovidba-Po-Skadarskom-Jezeru#scribd>, 4. 11. 2014.god., u 21h33

“Žabljak”, kupljen u Veneciji 1885. godine. Prevezio je poštu dva puta sedmično na relaciji Rijeka Crnojevića-Virpazar-Plavnica-Skadar i obratno i jedanput na liniji Rijeka Crnojevića-Virpazar-Plavnica i natrag. Već naredne 1886. godine, u Engleskoj je kupljen parobrod “Danica” i odmah uključen u redovan saobraćaj po Skadarskom jezeru do 1918. godine, kada ga je austro-ugarska vojska potopila ispred Virpazara. Od njegovih ostataka 1937. godine napravljena je maona za ugalj.⁹⁶

Pored ratne, trgovačke i ribarske flote, Jezerom je krajem 19. vijeka počela da plovi i flota za razonodu - crnogorske jahte i parobrodi knjaževske porodice Petrović. Knjaz Nikola je imao deset većih i manjih jahti koje je dobijao na poklon od stranih vladara, a neke je i sam kupovao. Duže jahte sa dubljim gazom korišćene su na moru i za putovanja u inostranstvo, a po Jezeru manje, za šetnju i lov i povremeno uključivanje u redovan saobraćaj.⁹⁷

Prema Franetovićevim istraživanjima, prva jahta “Silistrija” doplovila je 1866. godine iz Istambula u Rijeku Crnojevića, kao poklon turskog sultana Abdul-Aziza knjazu Nikoli. To je bio parobrod duge plovidbe, nepodesan za navigavanje po Jezeru. “Silistrija” je bila prvi pomorski brod koji je vijao crnogorsku zastavu po Jadranskom moru, u vrijeme kada Crna Gora nije imala morskobalnu obalu. Jahtu “Slavljanin” knjaz Nikola je dobio na poklon od ruskog cara Aleksandra II 1875. godine. Desetak godina prevozila je diplomatsku poštu, diplomate i članove crnogorske i međunarodne komisije od Skadra do Rijeke Crnojevića. Usljed dotrajalosti rastavljena je 1896. godine.⁹⁸

Izgradnjom pristaništa 1905. godine Virpazar je postao najvažnija luka na Skadarskom jezeru. Italijanski brodovi “Principe di Piemonte”, “Mafalda” i “Jolanda” iznajmljeni su uoči formiranja Barskog društva 1905. godine. Italijanska firma “Compagnia di Antivari” – (“Barsko društvo”) u Baru, stalnu plovidbu na Skadarskom jezeru preuzima od 1905. do 1916. godine. Ugovorom Kompanije i Crnogorske vlade iz 1906. godine, Društvo se obavezalo da u roku od tri godine izgradi barsko pristanište, da ga poveže željezničkom prugom sa Skadarskim jezerom i izgradi pristaništa u Virpazaru, Rijeci Crnojevića i Plavnici sa prokopavanjem kanala kod Virpazara i Plavnice, da bi parobrodi u svako doba godine slobodno pristajali uz pristaništa.

Društvo je 1908. godine izgradilo na Lipoviku, blizu Rijeke Crnojevića, manji škver sa radionicom za popravku svojih manjih brodova, koji su vršili redovne linije po Skadarskom jezeru. Za prevoz putnika i robe Društvo je raspolagalo većim brojem brodova: “Antivari”, “Nettuno”, “Danica”, “Drin”, “Obod”, “Vranjina”, “Vir”, “Oka” i dvanaest maona za prevoz tereta. Po Franetoviću, pored ovih plovila, Društvo je 1914. godine u Veneciji izgradilo motorni brod “Zeta”, a 1915. motorni brod “Lovćen”, koji zbog rata nisu stigli na Skadarsko jezero.⁹⁹

Najfrekventniji saobraćaj po Skadarskom jezeru odvijao se u poslijeratnom periodu od 1945. do 1960. godine. Redovna linija je održavana starom trasom, a uvedena je lokalna linija Rijeka

⁹⁶ Ibid., str. 3

⁹⁷ Ibid., str. 4

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Ibidem.

Crnojevića-Dodoši-Žabljak . Teretni saobraćaj je bio živ i na relaciji Virpazar-Plavnica zbog izgradnje Titograda.¹⁰⁰

2.3.1. Marina Bar

Poslije razornog zemljotresa koji se dogodio 1979. godine na crnogorskom primorju, počinje da se gradi tadašnja najveća projektovana marina na Jadranu, *marina Bar*. Marina Bar nalazi se u srcu barskog zaliva na 42° 05' N i 19° 05' E i ima veoma atraktivan geografski i geoprometni položaj. Smještena je u gradskom jezgru uz samu gradsku plažu okružena kvalitetnom infra i supra strukturom koju čine hoteli, restorani, banke, pošta, Lučka kapetanija. Zbog svog povoljnog geografskog položaja marina Bar je idealna kao polazna luka za plovidbu slikovitom crnogorskom obalom, uvalama i lučicama. Njene prednosti su višestruke: sigurnost, tehnička i kadrovska opremljenost, visok nivo sigurnosti i brige za ljude i imovinu, blizina aerodroma, željeznice.¹⁰¹

Marina Bar je akcionarsko društvo osnovano 2001. godine statutarnom segmentacijom preduzeća Prekookeanska Plovidba iz Bara. Kapaciteti marine su: 900 vezova na moru i 250 vezova na kopnu. Površina koju zahvata marina iznosi 147 911 metara kvadratnih, dok dužina operativne obale iznosi 3703 metara. Kompanija broji 22 zaposlena koji prate nove standarde u cilju obavljanja zadataka i pružanja usluga i zadovoljenja potreba sve zahtjevnijeg nautičkog gosta.¹⁰²

AD Marina Bar je 29.decembra 2009. godine potpisala sa Vladom Republike Crne Gore Ugovor o koncesiji za izgradnju i upravljanje i korišćenje luke nautičkog turizma – marine.

Briga za gosta u marini Bar je uvijek na prvom mjestu, tako da nautičari u marini mogu naći:¹⁰³

- servisni hangar – Yacht servis i servis brodskih motora
- parking prostor za 300 vozila
- benzinsku stanicu
- dobijanje informacija za sigurnost plovidbe
- upotrebu kupatila i sanitarija
- redovno snabdjevanje priključaka na gatovima električnom strujom i vodom
- restoran, rent-a-car, poštu.

U neposrednoj blizini marine nalaze se teniski tereni, hotel, mega marketi.

Marina Bar je značajni činilac u nautičko - turističkoj ponudi Bara i Crne Gore. Projekti za modernizaciju marine usmjereni su ka primjeni novih tehnologija u cilju poboljšanja operativnosti marine. Sledećih godina vršiće se rekonstrukcija i adaptacija postojeće infrastrukture i intezivna dogradnja novih vezova u moru, suvih vezova i pratećih objekata.

Ciljevi Marine Bar su da se razvije u jedan od najjačih nautičko- turističkih centara na Jadranu, tako da nautičko-turistički objekti budu uvršteni u najatraktivnije turističke destinacije. Marina

¹⁰⁰ Ibid., str. 6

¹⁰¹ <https://www.luckauprava.me/marina-bar.html> , 4. 11. 2014., u 12h25

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

Bar će se pozicionirati u pravcu koncepta „marine za odmaranje i uživanje“ tako da će se nautičarima ponuditi smještaj i usluge s najvišim standardima kvaliteta usluga Marina prve kategorije sa pet zvjezdica.¹⁰⁴

2.3.2. Porto Montenegro

Porto Montenegro je projekat izgradnje naselja oko marine i matične luke za jahte sa sjajnom perspektivom osmišljene tako da zadovoljava sofisticirane potrebe svih jahti, njihovih vlasnika, gostiju i posade, sa dodatnom infrastrukturom za najveće jahte. Glavni investitor projekta je kanadski biznismen Peter Munk, osnivač Barrick Gold korporacije. Ostali investitori su: Lord Jacob Rothschild, Nathaniel Rothschild, Bernard Arnault, Sandor Demjan i Anthony Munk.

Porto Montenegro je izgrađen na mjestu bivšeg austro-ugarskog mornaričko-remontnog zavoda u Tivtu, osnovanog 1889. godine u zaklonjenom Bokokotorskom zalivu, koji se nalazi pod zaštitom UNESCO-a i predstavlja najdublju prirodnu luku na Mediteranu. Ukupan projekat podrazumijeva izgradnju 630 vezova za jahte svih veličina, od čega će 130 biti za jahte duže od 30 metara.

Trenutni kapacitet marine je 185 vezova sa pratećom infrastrukturom: snabdijevanje vodom, strujom, bežičnim internetom. Tu je i dvadesetčetvoročasovno obezbjeđenje, ali i Yacht Assist tim zadužen za pružanje najrazličitijih usluga i informacija korisnicima marine, od rješavanja problema kvara do organizovanja izleta. Ljeta 2010. Porto Montenegro stiče status graničnog prelaza pa se cjelokupna carinska procedura može obaviti u marini. Osim olakšane carinske procedure klijentima marine na raspolaganju je mogućnost snabdijevanja gorivom, koje je oslobođeno svih dažbina.

Naselje koje se prostire na 24 hektara u priobalnom pojasu, uključuje šetalište i ekskluzivne stanove uz obalu, hotel Regent sa pet zvjezdica, kafiće i restorane. Završena su pet rezidencijalna kompleksa Teuta, Zeta Ozana, Milena i Tara sa 75 stambenih jedinica i 2,500 kvadrata poslovnog prostora. U Porto Montenegro osim niza butika, radnji nautičke opreme, brokerskih agencija, beauty i frizerskog salona, salona namještaja, postoji i prostor za rekreaciju: Sportski klub sa teretanom, pilates i yoga studiom, teniskim i skvoš terenima, kuglanom... Ponuda je obogaćena Porto Montenegro Yachting klubom koji organizuje regate, časove veslanja, trke motornih čamaca, časove pravljenja drvenih čamaca i druge društvene događaje.

U septembru 2010. svoje prve đake primila je londonska Knightsbridge International škola, koja postoji kao vrhunska obrazovna ustanova u okviru Porto Montenegra. U julu 2011. za javnost je otvorena dugo očekivana Zbirka pomorskog nasljeđa, koju čine mnogobrojni eksponati – reprezentivi istorije remontnog zavoda i Tivta. U blizini naselja planirani su i savremeni kapaciteti za popravku i održavanje jahti, kao i golf tereni.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ www.montenegro.travel/me/4044/primorski-region/tivat/sport-i-rekreacija/jahting/.../Porto-Montenegro, 4.11. 2014, u 11h05

Bazen Lido Mar koji je otvoren za članove Porto Montenegro kluba dizajnirao je poznati arhitekta enterijera Tino Zervudachi iz kompanije MHZ iz Pariza. Karakterišu ga sofisticirane nijanse morsko plave, boje bijelog pijeska i prirodnog drveta, sa namještajem brendova B&B Italia, Rausch i Tuuci. Sa ukupno 68 ležaljki, 12 duplih plažnih kreveta i 6 baldahina elegantno postavljenih uz ivice bazena, Lido Mar može ugostiti od jedne do grupa od po šest osoba.¹⁰⁶

Slika 18: Mol za megajahte u Porto Montenegro

Slika 19: Bazen Lido Mar u Porto Montenegro

Izvor: <https://www.google.me/search?q=slike+porto+montenegro&biw>

Investitori projekta Porto Montenegro namjeravaju da njegovom realizacijom kreiraju najkompletniju i najsavremeniju marinsku ponudu na Mediteranu sa infrastrukturom za opsluživanje jahti, a koja bi bila cjelogodišnja a ne sezonska destinacija nautičkog turizma. Zatim namjeravaju da kreiraju bolju poslovnu, stambenu i lifestyle destinaciju u regionu kao i uzbudljivu i elegantnu urbanu sredinu u tradicionalnom crnogorskom stilu na obali Jadrana.

Projekat izgradnje luksuznog nautičkog centra i marine za mega jahte Porto Montenegro u Tivtu do sada je najveća strana direktna Greenfield investicija u crnogorski turizam. Kompanija „Adriatic Marinas“ osmislila je veoma kompleksnu marketing strategiju, istražujući tržišta koje je pokazalo da u Evropi postoji velika praznina u elitnom jahting turizmu a to je broj raspoloživih vezova za jahte većih dimenzija, pogotovo za brodove koji spadaju u kategoriju mega i super jahti. Procjene analitičara govore da trenutno u svijetu ima preko 7 000 mega jahti (brodova dužih od 24 metara), a u raznim stadijumima gradnje ili u knjigama narudžbi je još oko hiljadu ovakvih brodova.

Danas na tržištu već postoje jahte duge i do 180 metara kakva je privatna jahta poznatog biznismena Romana Abramoviča „Eclipse“. Koliko je Crna Gora zaista zainteresovana za razvoj nautičkog turizma svjedoči i činjenica o uspostavljanju niza povoljnosti za inostrane nautičare koji su u tranzitu, a prije svega se odnosi na tax free gorivo. Porto Montenegro nudi gorivo koje ne podliježe porezu i carini privatnim i poslovnim plovilima po cijeni od približno 45% nižoj od one u državama u Evropskoj uniji.

Što se tiče ekoloških aspekata, marina Porto Montenegro vodi računa o očuvanju životne sredine. Ona je ove godine nabavila novu najmoderniju opremu za sprječavanje zagađenja mora

¹⁰⁶ Ibidem.

izlivanjem nafte. Riječ je o novoj plutajućoj brani poznatog italijanskog proizvođača “Resinex”. Plutajuća barijera je instalirana kako bi u slučaju izlivanja goriva, prilikom punjenja jahti, spriječila razlivanje goriva po moru i dalju kontaminaciju morske vode. Ovo je novi jedinstveni sistem, koji olakšava korištenje i upravljanje plutajućim barijerama i pruža bolju zaštitu od širenja izlivenih zauljenih tečnosti.

Što se tiče sajмова nautike Porto Montenegro aktivno učestvuje na svim evropskim i svjetskim sajmovima, kako bi se što bolje pozicionirao na tržištu nautičkog turizma. Kompanija Adriatic Marinas uspješno je predstavila tivatski nautičko-turistički centar Porto Montenegro na međunarodnom Sajmu nautike u Londonu, koji se održao u januaru, kao i na srednjoevropskom nautičkom sajmu u njemačkom gradu Dizeldorfu koji se takođe održao u januaru ove godine. Porto Montenegro se ove godine takođe uspješno predstavio na sajmovima nautike u Đenovi, Pulji, Kanu, Sautemptonu i Monaku, pozicionirajući projekat i Crnu Goru kao vodeću jahting destinaciju za superjahte na evropskoj obali.

2.3.3. Marina Budva

U samom središtu Crnogorskog primorja nalazi se budvanska rivijera koja obuhvata područje od 122 kilometra kvadratna. Ono što sigurno čini budvansku rivijeru prepoznatljivom u odnosu na ostale turističke destinacije su prelijepe pješčane i šljunkovite plaže, koje se nanizane jedna na drugu pružaju na 38 kilometara. Osim pjeskovitih plaža tu je čisto i mirno more uz nezaboravan dnevni i noćni provod. Bezbroj malih uvala, zatona, kao i veliko ostrvo Sveti Nikola, koji kao zaštitnik stoji ispred Staroga grada, čini ovaj dio crnogorskog primorja pravim prirodnim rarietom. Panoromom budvanske rivijere rasprostranjeni su slikoviti, prirodnim ljepotama prožeti gradići koji ovom dijelu obale daju neponovljivu draž.

Stari grad ima i danas tipično srednjovjekovni izgled, jedinstvene arhitektonske i urbanističke cjeline. U njemu je najveća i najdragocjenija nekropola na Jadranu. Izgrađen je na poluostrvu koji je prvobitno bio ostrvo, ali se kasnije spojio s kopnom. Opasan je debelim zidinama podignutim u 15. vijeku, koje su obnovljene više puta, a naročito poslije zemljotresa 1667. godine.

Ako se za neku građevinu na budvanskoj rivijeri može reći da je potpuno autentična, jedinstvena u svijetu, da hiljade gostiju dolaze u Budvu upravo da bi nju vidjele – onda je to *Sveti Stefan*, grad - hotel. Nesvakidašnjeg izgleda, opasan visokim kamenim bedemima, poluostrvo Sveti Stefan s pravom nosi ime najljepše građevine na crnogorskoj obali. Nekada ribarsko naselje, sada svjetski poznat i priznat grad-hotel, nikoga ne ostavlja ravnodušnim. Ovo unikatno poluostrvo ima 118 vila koje su zadržale srednjovjekovnu arhitekturu, međusobno su povezane uskim kamenim popločanim ulicama, a mediteransko rastinje mu daje posebnu draž. Naselje koje je nastalo prije više od šest vjekova, predstavlja utvrđenje Paštrovića, naroda koji naseljava ovo područje. Dugo je služilo za odbranu od brojnih osvajača, što potvrđuju puškarnice i topovi na njegovim bedemima.¹⁰⁷

¹⁰⁷ <http://www.moja-putovanja.com/index.php/Destinacije/budva-crnogorska-metropola-turizma.html> , 4.11. 2014., u 19h56

Primorski grad u, čijem se središtu nalaze srednjovjekovne zidine Starog grada, postao je turističko središte Crnogorskog primorja. Apartmani, hoteli, restorani, sobe i pansioni sastavni su dio raznolike turističke ponude u Budvi.

Dukley Marina Budva (42°16'49.0"N / 18°50'18.6"E) jedna je od najatraktivnijih nautičkih destinacija na ovom dijelu Mediterana. Nalazi se u Budvi pored starih gradskih zidina, u središnjem dijelu crnogorske obale. Proteže se na 62 000 m² od kojih 4 000 m² je na tlu. Marini treba prilaziti pažljivo sa smanjenom brzinom. Posebnu pažnju treba obratiti na podvodne stijene u području oko ostrva Sv.Nikola.

Marina raspolaže sa 330 komercijalnih vezova podijeljenih u 17 odjeljaka, svi su opremljeni sa strujom i vodom. Marina Budva nudi sljedeće sadržaje: zaštita i sigurnost (24h), video nadzor, održavanje i popravak manjih plovila, pomoć na moru, pranje plovila, sve vrste popravki plovila, katering...

Što se tiče saobraćajne povezanosti marine Budva, za one koji dolaze avionom, u blizini se nalaze tri aerodroma: Tivat 25 km, Podgorica 60 km i Ćilipi (Hrvatska) 75 km. Postoje takođe trajektne linije koje su na manjoj udaljenosti od marine Budva: trajektna linija Bar-Bari, Bar-Ankona, kao i trajektne linije iz Splita, Zadra i Dubrovnika za Ankonu i Veneciju. Većina međunarodnih autobusa dolazi iz Beograda, Beča, Frankfurta, Rijeke, Dubrovnika, Splita, Prištine i Tirane.¹⁰⁸

Slika 20 i 21: Budva „metropola turizma“ i Marina Budva
Izvor: <https://www.google.me/search?q=marina+budva++slike&biw>

Veliki uticaj na razvoj nautičko-turističke ponude imaju saobraćajni ili komunikativni elementi. Saobraćajna infrastruktura, odnosno njegova razvijenost uslovljena je stepenom razvoja privrede. Kvalitet naših saobraćajnica je jedna od najvažnijih karika u lancu ponude, jer nautički turista će imati želju da upozna i ostale djelove Crne Gore, ne samo primorje. Zbog loše ekonomske

¹⁰⁸ www.croatia-holidays-charter.com/hr/marine-u-hrvatskoj/budva-crna-gora-37 , 4.10.2014, u 12h42

situacije 90-ih godina, saobraćajna infrastruktura u Crnoj Gori nije dobijala adekvatan tretman. Da bi turizam bio doveden na zavidan nivo, potrebno je tražiti rješenja i ulagati u saobraćajnu infrastrukturu.

Pored navedenih marina sa preko 100 vezova u Crnoj Gori postoje takođe i još nekoliko marina sa manjim kapacitetima. Na primjer u Boki Kotorskoj postoje i dvije manje marine. To je marina u Prčnju sa 20 zimskih i 20 ljetnjih vezova na udaljenosti pet kilometara od Kotora, kao i marina Zelenika sa oko 20 vezova u moru i oko 20 na kopnu. U luci Herceg-Novi postoje i kapaciteti sa oko 20 vezova, maksimalnog gaza za punjenje goriva 2,5 metara, nije zaštićena od zapadnog vjetrova, u Kotoru-marina za jahte i hotel Splendido-hotel-marina za jahte.

2.4.4. Kapitalni projekti Luštica Bay i Porto Novi

Veoma značajno je pomenuti *Luštica Bay projekat*, koji podrazumjeva izgradnju novog malog grada u zalivu Trašte, na poluostrvu Luštica. Luštica Bay imaće sadržaj koji se sastoji od 274 rezidencijalnih vila, 271 jedinice kuća, 1126 apartmanskih jedinica, sedam hotela sa 1370 ključeva, dvije marine sa 170 vezova, terene za golf, Wellness i Spa centar, jedan konferencijski centar, komercijalnu oblast. Luštica Bay uključuje prodavnice, restorane, škole i medicinske centre. Luštica Development AD je joint venture između Orascom Developmenta Ltd. (90%) i vlade Crne Gore (10%), koja je dala svoju punu podršku u ulaganje u prosperitet i razvoj ekonomije, turizma i investicija. Misija Orascoma je zaštita i očuvanje prirodnog bogatstva, simbioze između ekonomske, ekološke i društvene sustainability, uključujući njen fokus na LEED (Leadership in Energy and Environmental Design), koji stavlja okruženje u centar svih odluka.

U okviru prezentacije Ministarstva održivog razvoja i turizma na najvećem međunarodnom sajmu nekretnina „MIPIM 2014“, koji se održao u Kanu od 11. do 14. marta, prošle godine, predstavnici kompanije „Luštica Development“ AD predstavili su projekat „Luštica Bay“. Premijerno je predstavljen koncept „6/94“ koji čini osnovu projekta „Luštica Bay“. Od ukupne površine na kojoj će se ovaj grad prostirati, samo 6% zemljišta od 690 hektara će biti iskorišćeno za izgradnju, dok će preostalih 94% površine činiti prirodni ambijent, sa planinarskim i biciklističkim stazama, profesionalnim golf igralištem kao i drugim sportskim terenima. Projekat „Luštica Bay“ zamišljen je kao grad koji će ljubiteljima prirode moći da ponudi idealne uslove za život i uživanje u različitim sportskim aktivnostima, a da pri tom sve prirodne karakteristike ovog poluostrva ostanu netaknute.

Slika 22: Luštica Bay projekat, Izvor: <https://www.google.me/search?q=luštica+bay+projekat&biw>

Osim projekta “Luštica Bay” na području Kumbora realizuje se takođe kapitalna investicija, a to je projekat “**PortoNovi**”. Herceg Novi grad poznat po skalinama i mimozi, uskoro će dobiti još jedno, posve drugačije obilježje. Tradiciju mirnog obalskog grada upotpuniće jedinstven, luksuzni turistički kompleks Portonovi, koji će Herceg Novi označiti na mapi najpoželjnijih svjetskih destinacija. Ovaj projekat, vrijedan preko 500 miliona eura, pozicioniraće crnogorsku obalu uz Kapri, Monte Karlo, Porto Fino i Azurnu Obalu.

Portonovi će se prostirati na površini od 24 hektara, što se može uporediti sa veličinom Starog grada u Dubrovniku. Kumbor, tako, postaje "jedan i jedinstven", jer će biti prvo mjesto u Evropi u kojem će svoja vrata zahtjevnim gostima otvoriti jedan od najpoznatijih svjetskih hotelskih brendova "One&Only". Portonovi će postaviti nove standarde u Crnoj Gori i u čitavoj Evropi.

Dejvid Harper iz Londona, glavni je arhitekta ovog projekta. Portonovi će biti mali grad u sklopu Herceg Novog i imaće policijsku i vatrogasnu stanicu, spasilačku službu, kao i carinsku ispostavu i heliodrom. Pristup dizajnu i građenju će biti u potpunosti u skladu sa održivim razvojem. Portonovi će biti od velike koristi za lokalno stanovništvo, rezidente, goste i, naravno, investitore. Ovaj projekat, kada se realizira, biće do sada najveća turistička investicija u Evropi. Površina pod nadzemnim objektima iznosiće 147.000 m², dok će se obaviti iskopavanje dodatnih 40.000 m² pod zemljom za potrebe izgradnje podzemnog parkinga, magacina i smještaja tehničkih prostorija.

Na lokaciji bivše kasarne nalaziće se: "One&Only" luksuzni hotel sa 120 soba, ESPA fitnes i velnes centar površine 3.000 m², sadržaji za organizovanje konferencija i banketa, 500 luksuznih apartmana i vila. Planirana je izgradnja ribarskog mula sa ribljom pijacom i pijacom organske hrane za prodaju sezonskih lokalno proizvedenih namirnica, marina svjetskog kvaliteta, kapaciteta do 250 vozova i za mega-jahte. Ovaj turistički centar imaće u svom sadržaju i do 70 radnji, kafea i restorana raspoređenih oko obalnog šetališta a u planu je i nasipanje pješčanih plaža kao i heliodrom. Rizorti "One & Only" su zamišljeni kao simbol izuzetnosti. Do sada je napravljeno sedam objekata, koji se, između ostalog, nalaze na Maldivima, Dubaiju, Mauricijusu, Bahamima i Meksiku.

Slika 23: Projekat Porto Novi, Izvor: <https://www.google.me/search?q=projekat+porto+novi&biw>

Savremeni turisti u bijegu od brzog i stresnog urbanog načina življenja, putuju u neotkriveno, mistično i tiho mjesto, daleko od gradskih i saobraćajnih gužvi. Putuju da bi upoznali nove kulture, zbog obrazovanja, zdravlja, rekreacije, pri čemu traže stalne inovacije proizvoda koje su praćene njihovim emocijama i doživljajima za novim iskustvima. Profil novog turista ima sledeće karakteristike:

- samostalan, iskusan, aktivan;
- tehnološki orjentisan;
- traži vrijednost za novac;
- želi da uči od drugih kultura;
- uzima sve više kraćih odmora;
- ekološki i socijalno senzitivn.

Kroz karakteristike savremenog turista i profila novog turista možemo da vidimo što se nalazi u tražnji i da na osnovu tih karakteristika odgovorimo ponudom koja će zadovoljavati njihove potrebe. Nautički turizam se oslanja na dobru volju i saradnju lokalnog stanovništva jer su oni sastavni dio turističkog proizvoda. Tamo gdje razvoj i planiranje nisu u skladu sa lokalnim željama i mogućnostima, otpor i neprijateljstvo mogu uništiti ukupni proces sektora.

Osposobljavanje određenog lokaliteta za određeni vid turizma, u ovom slučaju primorskog turizma, pozitivno utiče na vlasničkom, psihološkom, društvenom i političkom području. Na vlasničkom području turizam donosi dugoročne finansijske koristi, dok na psihološkom planu raste samopouzdanje u pogledu priznanja jedinstvenosti i vrijednosti određene kulture, njihovih prirodnih resursa i tradicije. Na društvenom planu turizam ubrzava uravnoteženost lokalne zajednice, raste povezanost i saradnja u zajednici da bi se razvila korisna djelatnost, dok na političkom području podrazumjeva da politička struktura zajednice je predstavnički forum na kojem ljudi mogu da postavljaju pitanja i iznose probleme koji su vezani za turističke inicijative.

Turizam brzo mjenja ekonomsku i socijalnu sliku pojedine zemlje. Turistički fenomen poput nautičko-turističke plovidbe, već je davno transformisan u ozbiljnu društveno-ekonomsku djelatnost, koja zadire u gotovo sve pore društveno-ekonomskog života pojedinih područja. Pomoću nautičkog turizma, koriste se i naplaćuju prirodne atraktivnosti i drugi raspoloživi nautičko-turistički resursi. Kroz nautičko turističko tržište potražnje utiče se na razvoj drugih privrednih grana i djelatnosti. Kroz potrošnju nautičara (posebno inostranih), ostvaruju se brojni neposredni i posredni učinci na pojedine privredne subjekte i na privredu zemlje u cjelini. Uz brojne posredne i neposredne uticaje koje ima potrošnja nautičara na pojedine privredne subjekte koji stupaju u direktnu ili indirektnu vezu s nautičkim tržištem, nautički turizam još utiče posredno ili neposredno na opšti privredni razvoj, komunalnu opremljenost, zaposlenost stanovništva, platni bilans zemlje, društveni proizvod, nacionalni dohodak i sl.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Nikolić, D.,(2015). Crna Gora u svijetu nautičkog turizma. Magistarski rad,Tivat: FMS Tivat, str.70

3. MOGUĆNOST RAZVOJA EKO I SEOSKOG TURIZMA U CRNOJ GORI

3.1. Pojam i definisanje ekološkog turizma

Ekološki turizam se može definisati kao turizam u kojem ekološki svjesni putnici pomažu zaštitu prirode i okoline u destinaciji koju su odabrali, kao i lokalnu zajednicu i njenu kulturnu baštinu. Ili, drugim riječima, takvi turisti ne razmišljaju samo o tome da za uloženi novac dobiju što više, već žele što manje uticati na područje koje su odlučili posjetiti, pritom pazeći da i lokalna zajednica zauzvrat dobije prihod koji joj osigurava egzistenciju. To znači da će preferirati konzumaciju domaćih, autohtonih proizvoda, po mogućnosti iz ekološkog, odnosno organskog uzgoja, kao i upoznavanje s običajima i kulturom tamošnjeg stanovništva. Često se takav oblik turizma veže uz posjetu nekim zaštićenim prirodnim vrijednostima, kao što su na primjer nacionalni parkovi. Takvi putnici će voditi računa i o načinu prevoza, pa će se mnogi, ako imaju mogućnosti, odlučiti za željeznicu, budući da ona manje utiče na okolinu od automobila.

Načela održivog (ekološkog) turizma su:¹¹⁰

1. prepoznavanje važnosti baštine,
2. briga o lokalitetima baštine,
3. razvoj partnerstva za višestruku korist,
4. ugradnja pitanja baštine u poslovno planiranje,
5. ulaganje u ljude i lokalitete,
6. oglašavanje i promovisanje odgovornosti u oblikovanju turističkih proizvoda,
7. pružanje visoko- kvalitetnih doživljaja posjetiocima i uvažavanje prava i obaveza lokalnoga, autohtonog stanovništva.

U ovom obliku turizma učestvuju ekološki svjesni pojedinci grupe, koje svojim djelovanjem na okolinu pokušavaju smanjiti efekte kakve stvara masovni turizam. Mnogi regioni žele iskoristiti svoju industrijsku nerazvijenost kako bi na svoje područje privukli one turiste koji vole netaknutu prirodu. Ali i za dolazak takvih turista neophodna je određena infrastruktura koju mnogi regioni još nemaju. Međunarodno društvo za turizam (TIES) definisalo je eko turizam kao „odgovorno putovanje u prirodna područja kojim se čuva okolina i unaprijeđuje blagostanje lokalnog stanovništva.

Osnovne karakteristike koje se vezuju za pojam eko-turizma su: prirodno očuvani prostori, korištenje jednostavnih vrsta smještaja, strogo pridržavanje zaštite okoline, ograničeni broj posjetilaca – eko turista. Gost koji koristi takvu vrstu odmora, očekuje netransformisanu ili djelimično transformisanu okolinu, što na neki način doživljava kao stapanje s prirodom. Za eko turizam se često koriste i pojmovi: prirodni turizam, ruralni turizam, agro turizam, robinzonski turizam itd.¹¹¹

¹¹⁰ https://hr.wikipedia.org/wiki/Ekolo%C5%A1ki_turizam , 5. 11. 2014., u 1h

¹¹¹ Brčić, I., Orlandić, R., op. cit., str. 19

Različiti narodi različito definišu ruralni turizam. Na primjer za Fince to je iznajmljivanje malih seoskih kućica, za Slovence i Italijane to je turizam na porodičnom gazdinstvu, dok Grci pod ruralnim turizmom podrazumjevaju iznajmljivanje soba sa rustičnim tradicionalnim namještajem, kao i služenje tradicionalnog doručka. Eko ili ruralni turizam kao oblik selektivnog turizma predstavlja suprotnost masovnom turizmu za koji se vezuje pojam „tripl s“ (sea, sand, sun) kao i onečišćenje i zagađenje kapaciteta. Nasuprot tome, glavno obilježje selektivnih oblika turizma je diversifikacija ponude, što znači veliki broj proizvoda turističke ponude prilagođen manjim grupama potrošača. Kod selektivnih oblika turizma potrebe pojedinaca bivaju u potpunosti prepoznate.

Kriterijumi koji najčešće označavaju da se radi o ruralnoj lokaciji su: mala gustina naseljenosti kao i veličina naselja, zatim poljoprivredni tip zemljišta kao i šumska područja (kojima su najčešće okružena seoska gazdinstva) i tradicionalna socijalna struktura. Sadržaj ruralnog turističkog proizvoda čine: agroturizam ili seoski turizam, zatim aktivnosti u prirodi (biciklizam, ribolov, planinarenje), ekoturizam kao i ostali oblici u koje spadaju događaji, festivali, karnevali, izrada i prodaja suvenira i poljoprivrednih proizvoda.

Ruralni, seoski i agro turizam predstavljaju ipak tri različita pojma, pri čemu se ruralni turizam tumači kao najširi pojam u odnosu na ova dva, dok je agro turizam najuži pojam u odnosu na ruralni i seoski turizam. Tako se pod ruralnim turizmom podrazumjeva sve aktivnosti unutar ruralnog područja, pri čemu nije nužno dopunska djelatnost. Seoski turizam je vezan uz ambijent sela i njegovu užu okolinu, poljoprivredu, manifestacije, folklor, gastronomiju i etnologiju. Agroturizam je dodatna djelatnost u domaćinstvu s živom poljoprivrednom djelatnošću, u sklopu koje se nude proizvodi proizvedeni na takvom gazdinstvu.

U većini literature za sva tri pojma agroturizma, seoskog i ruralnog turizma koristi se zajedničko ime – seoski turizam. Seoski turizam ili ruralni turizam je prema Riječniku turizma „*oblik turizma u kojem se podrazumjeva povremeni boravak turista u seoskoj sredini koja posjetiocima, osim čistog vazduha i prirodnog ambijenta pruža različite mogućnosti aktivnog učestvovanja u životu i radu na seoskom gazdinstvu (na primjer berba voća i grožđa, skupljanje sijena, timarenje konja i sl.), ali i učestvovanje u prazničnim i prigodnim svečanostima, pokladnim običajima i drugim manifestacijama*“.¹¹²

U subjekte razvoja agroturizma spadaju: agroturistička seoska domaćinstva, zatim turističke agencije kao i turističke organizacije. Povezivanje turističkih agencija, turističkih organizacija i turističkog seoskog domaćinstva važno je zbog zajedničkog oblikovanja turističke ponude i marketinške djelatnosti, posebno u oblikovanju prezentujućih materijala (reklame, flajeri, brošure, prospekti, itd.). Turističke organizacije imaju zadatak reklamne materijale kvalitetno predstaviti i distribuirati na turističkim sajmovima u zemlji i inostranstvu. Jedan od glavnih zadataka turističkih organizacija je i održavanje kvalitetnih web portala na kojima su prezentovani različiti aspekti turističke ponude sela i gradova.

Agroturizam predstavlja strategiju lokalnog i regionalnog razvoja. Glavni strateški ciljevi su: rast i zapošljavanje na konkurentnom tržištu. Mjere za razvoj ruralnog turizma su kriterijumi gradnje i

¹¹² Cf., Bršćić, K. Franić, R. Ružić, D. (2010), *Zašto agroturizam-mišljenje vlasnika*. Zagreb: Journal of Central European Agriculture

prostornog planiranja i temeljna polazišta održivog razvoja što podrazumjeva ostvarenje ekonomskih, ekoloških i socioloških aspekata. U ekonomskom smislu podrazumjeva se povećanje, priliv i rast kapitala, u ekološkom smislu očuvanje životne sredine dok se u socijalnom smislu podrazumjeva eliminacija svih oblika socijalne patologije što podrazumjeva smanjenje siromaštva i razvoj nerazvijenih područja.

U elemente turističkog proizvoda agroturističke destinacije spadaju elementi smještajne ponude, što podrazumjeva smještaj, uređenost okoline i opremljenost objekta; zatim ekološki elementi (klima, priroda); Sociokulturni elementi (gostoljubivost, otvorenost, komunikativnost pružaoca usluge); Elementi ponude (kvalitet ugostiteljskih objekata, vansmještajni kapaciteti, različiti sadržaji) i infrastruktura koja podrazumjeva saobraćajnu povezanost, komunikacione veze, kao i kvalitetan lokalni prevoz.

Što se tiče institucija koje se odnose na razvoj agroturizma u zemljama Evropske Unije, najznačajnije su:

- ECOVAT – Evropsko vijeće za sela i male gradove;
- ECEAT – Ekološki centar za eko i ruralni turizam;
- Euro Gites – Evropska federacija agro i ruralnog turizma.

Aktivnosti koje sprovode ove institucije su: informaciona i komunikaciona mreža, kako među državama članicama tako i na međunarodnom nivou, zatim profesionalno predstavljanje u evropskim organizacijama, definisanje kriterijuma standarda i kvaliteta s ciljem zajedničkog brendiranja i marketinga na nivou Evrope kao i profesionalna obuka osoba koje započinju ovu vrstu turističke djelatnosti.

Veoma bitan program za razvoj ruralnih područja je LEADER (Links between actions for the development of the rural economy). Tri prioriteta cilja ovog programa su:

1. Jačanje konkurentnosti sektora poljoprivrede i šumarstva
2. Poboljšanje okoline i poljoprivrednih predjela
3. Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim predjelima i postizanje raznolikosti ruralne privrede

U Crnoj Gori, prema Zakonu o turizmu agro-turizam je boravak turista u domaćinstvu, koje je organizovano kao turističko seosko domaćinstvo radi odmora i rekreacije. Turističke usluge u agro-turizmu su: iznajmljivanje konja za jahanje, foto safari, branje plodova, berba voća i povrća, ubiranje ljetine i druge usluge u seoskim domaćinstvima. Turističke usluge iz stava 1 ovog člana može pružati član seoskog domaćinstva koji ima odobrenje za pružanje ugostiteljskih usluga u seoskom domaćinstvu iz člana 51 ovog zakona.

U domaćinstvu koje je organizovano kao turističko seosko domaćinstvo, član seoskog domaćinstva može pružati usluge iz člana 83, (fizičko lice može iznajmljivati gostima sobe, apartmane i kuće za odmor, čiji je vlasnik, do ukupno najviše 7 soba, odnosno 15 kreveta) ovog zakona, osim iznajmljivanja kuća za odmor. Osim usluga iz stava 1 ovog člana, u seoskom domaćinstvu mogu se pripremati i usluživati topla i hladna jela, te pića i napici iz pretežno lične proizvodnje za najviše 50 lica (izletnika) istovremeno.

U seoskom domaćinstvu mogu se pružati i usluge degustacije vina ili rakije, te usluživanja domaćih narezaka iz vlastite proizvodnje u uređenom dijelu stambenog ili privrednog objekta, u zatvorenom, natkrivenom ili na otvorenom prostoru za najviše 50 lica (izletnika) istovremeno. Nadležni organ državne uprave propisat će šta se smatra seoskim domaćinstvom, minimalne uslove, uslove za kategoriju i način kategorizacije objekata u kojima se pružaju usluge. Nadležni organ državne uprave, uz mišljenje ministarstva nadležnog za poslove poljoprivrede, propisat će takođe što se smatra pretežno ličnom proizvodnjom i vrstu proizvoda koji ne moraju biti iz lične proizvodnje.

Prema članu 85 fizičko lice koje pruža usluge dužno je:¹¹³

- 1) vidno istaknuti oznaku propisane vrste i kategorije objekta utvrđenu rješenjem nadležnog organa;
- 2) vidno istaknuti naziv usluga koje pruža na ulazu u objekat ili u neposrednoj blizini;
- 3) vidno istaknuti cijene usluga koje nudi i iznos boravišne takse na propisan i uobičajen način, i pridržavati se istaknutih cijena;
- 4) izdati gostu račun s naznačenom vrstom, količinom i cijenom pruženih usluga za svaku pruženu uslugu, a kod pružanja usluge smještaja, navesti u računu i iznos boravišne takse;
- 5) voditi knjigu popisa gostiju i dostavljati nadležnom organu državne uprave izvještaj o ostvarenom broju noćenja najkasnije do 5-og u mjesecu za prethodni mjesec;
- 6) dostaviti cjenovnik na ovjeru ministarstvu nadležnom za poslove turizma, najkasnije nedjelju dana prije njihove primjene.

3.2. Primjeri agroturizma u zemljama Evropske unije

Prema statističkim podacima, u zemljama Evropske Unije od ove vrste turističke djelatnosti ima oko 500 000 direktnih i indirektnih radnih mjesta. Procjenjuje se da je u smještajnim kapacitetima na seoskim domaćinstvima, malim porodičnim pansionima i hotelima u ruralnoj Evropi ostvarena direktna turistička potrošnja na godišnjem nivou u iznosu od oko 12 000 miliona eura.¹¹⁴

Samo u *Austriji* postoji oko 29000 seoskih gazdinstava. Trenutno jedna od najpopularnijih turističkih regija u Austriji je Bregenzerwald koja se smjestila u zapadnom dijelu Austrije, blizu jezera Constance, u kojoj živi 30 000 stanovnika od kojih je čak 40% zaposleno na farmama ili u malim zanatskim proizvodnim radnjama koje se bave proizvodnjom mlijeka i sira. Nakon određene stagnacije ruralnog turizma tokom 90-ih godina, stanje se popravilo i prihodi su porasli, zbog zajedničke strategije poljoprivrede i turizma u ovom području. Osmišljene su razne inicijative, ostvarena partnerstva i marketinško-proizvodni projekti, od kojih je najpoznatiji „Bregenzerwald cheese route“ (Putevi sira). Dnevni promet u trgovinama je porastao za 20% u prvoj godini dana, pa su postignute mnogo više cijene prodavajući proizvode direktno posjetiocima. Bregenzerwald regija ima dobro utemeljeni turistički sektor s 15 000 kreveta i

¹¹³ <http://www.mrt.gov.me/.../FileDownload.aspx?rld=77464> , 5. 11. 2014. u 19h

¹¹⁴ Cf., Petrić, L. (2006). *Izazovi razvoja ruralnog turizma: dosadašnja praksa u Europi i reperkusije na Hrvatsku*. Zagreb: Acta Turistica, No.2, Volume 18/2006, EF, Zagreb

mogućnošću prihvata 1,5 miliona posjetilaca. Od toga 60% ih dolazi ljeti zbog pješaćenja, a 40% zimi kombinujući skijanje na Alpima i širom regije.¹¹⁵

Što se tiče *Italije*, to je jedna od rijetkih zemalja koja ima Zakon o agroturističkoj politici (Legge nazionale sull' agriturismo). Regionalnim zakonima određuju se norme, intervencije, kao i reklamisanje u svrhu boljeg razvoja agroturizma. U Italiji djeluje nekoliko organizacija od kojih je najstarija i najbolje organizovana Agriturst (l'Associazione Nazionale per l'Agriturismo, l'Ambiente e il Territorio), osnovana još 1965. s ciljem reklame i zaštite nacionalnih proizvoda, iregionalnih enogastronomskih proizvoda, ambijenta, krajeva i ruralne kulture. Osnivači organizacije koristili su se francuskim i britanskim iskustvima. Agriturst je savez regionalnih udruženja i provincijskih odjeljenja, a sjedište mu je u Rimu.¹¹⁶ Kao faktori uspjeha ruralnog turizma Italije najčešće se navode imidž zemlje, dostupnost farmi, tradicionalni regionalni proizvodi, kao i raznolikost ponude.

Agroturizam u Italiji predstavlja najbrže rastući oblik turističke ponude. Procjenjuje se da je u 2000. godini u Italiji registrovano ukupno 9 314 agroturističkih domaćinstava i to uglavnom u Toskani 21% i u Bolzanu 21,4%. Toskana je ujedno i prva italijanska regija koja je prepoznala važnost ruralnog razvoja pa već 1985. uvodi prvi regionalni zakon o bavljenju agroturističkom djelatnošću koji je za cilj imao spriječiti depopulaciju i razviti potpuniju turističku ponudu.¹¹⁷ Ova destinacija bilježi, već dugi niz godina, porast broja turista, pa je uz francusku Provansu, jedna od najomiljenijih agroturističkih destinacija u svijetu. Za taj status zaslužno je bogato kulturno naslijeđe koje se najbrže prepoznaje u turističkim sadržajima poput „putevima vina“ (Le strade del vino), putevima meda (Le strade del miele), putevima maslinovog ulja (Le Strade dell'olio d'olive), kao i različitim sajmovima rukotvorina, izložbama i priredbama.¹¹⁸

Uz Toskanu važno je i napomenuti površinski malu, ali poslednjih godina atraktivnu regiju Basilicatu. To je regija koja se nalazi na samom jugu Italije i koja ima čak oko 250 agroturističkih objekata, kao i bogato kulturno i historijsko naslijeđe.

Regija Veneto je zapravo dio nekadašnje Mletačke Republike čiji je zvanični naziv bio „La Serenissima Republica Veneto“. Ono što je zanimljivo napomenuti je to da je Boka, odnosno grad Perast bio poslednje uporište odnosno dio ove moćne srednjovjekovne države, koju su osvojili Napoleonovi vojnici 1797. godine. Regija Veneto nalazi se na sjeveroistoku Italije a glavni grad regije je Venecija. Veneto je danas među najbogatijim i najindustrijalizovanim regijama Italije. Takođe, to je i najposjećenija regija, sa oko 60 miliona turista godišnje. Pored italijanskog, većina stanovnika govori veneto jezikom i većina stanovništva se zalaže za otcjepljenje od Italije. Regija Veneto može se podijeliti na četiri područja: sjeverna alpska zona, brdska zona, donja ravničarska zona i obalni pojas koji izlazi na Jadransko more. Ekonomija regije, koja se svojevremeno oslanjala prvenstveno na poljoprivredu, danas je više orijentisana prema proizvodnoj industriji kao i prema kulturnom turizmu. Sjedište poznatog modnog brenda Benetton nalazi se u Trevizu. Porodično gazdinstvo Benetton poznato je i po proizvodnji vina.

¹¹⁵ Klarić, J. (2012). Selektivni vidovi agroturizma u Europi i svijetu. Split: Ekonomski fakultet Split, str. 42-43

¹¹⁶ Cf., Jelinčić, D. A. (2007). Agroturizam u Europskom kontekstu. Zagreb: Stud.Ethnol. Croat, Vol. 19.

¹¹⁷ Cf., Randelli, F. Romei, P. Tortora, M. Mossello, M. (2011). Rural tourism driving regional development in Tuscany, The Renaissance of Countryside. Firenze: Università degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze Economiche

¹¹⁸ http://www.siksali.ee/cultour/ITA_Situation_Analysis_Summary.pdf , 5. 11. 2014, u 22h

Regija Veneto poznata je po uzgoju vinove loze, proizvodnji vina, žita, voća i povrća (posebno su značajne autohtone sorte trevižanske salate), bogatom kulturno-istorijskom naslijeđu. U ovoj regiji nalaze se najznačajniji turistički gradovi : Venecija, Verona, Padova, Trevizo, Vićenca, Belluno i Rovigo kao i brojna manja mjesta koja su bogata srednjovjekovnim kulturno-istorijskim spomenicima, srednjovjekovnim dvorcima koji privlače brojne turiste, zatim crkvama, katedralama, muzejima, starim gradovima koji datiraju iz perioda od 13.-16.-og vijeka. Regiju Veneto presjecaju mnoge rijeke kao što su Brenta, Sile, Pjave, Po, Adige. Najveće jezero je Lago Garda i još mnoga manja jezera koja ljeti turistima služe za odmor, rekreaciju, kupanje i surfovanje. Jezero Lago di Santa Croce poznato je po „Kite surfing“ zbog čestih vjetrova koji duvaju na ovom području.

Regija je vrlo bogata umjetničkim i kulturnim vrijednostima. Njeno arhitektonsko nasljeđe uključuje jedinstvene zgrade i mostove Venecije kao i mnoge vile Andree Palladia. Arena u Veroni je antički rimski amfiteatar, tradicionalno namijenjen izvođenju opere. U mjestu Abano Terme nalazi se poznato termalno kupalište, a najpoznatija mjesta za odmor su Jesolo, Cortina d'Ampezzo i pomenuto jezero Lago di Garda. Iz ove regije potiču mnoga vina, od kojih su najpoznatija Soave i Valpolicella.

Prehrambena industrija je jedan od najvažnijih sektora ekonomije na teritoriji Veneto i predstavlja važnu aktivnost za izvoz. Njeni proizvodi su poznati u Italiji i u inostranstvu po svom kvalitetu, jedinstvenosti a takođe i tradiciji. Prehrambena industrija obuhvata proizvodnju mlijeka, sira, jogurta i ostalih mliječnih proizvoda, sladoleda, zatim proizvodnju kafe, džema, meda, ulja, začina, alkoholnog i bezalkoholnog pića (likera, piva i dr.). Ova industrija obuhvata i preradu i konzervaciju proizvoda što obuhvata opremu korištenu za preradu do pakovanja prehrambenih proizvoda. Glavni cilj domaćih kompanija koje posluju u ovom sektoru je da se inoviraju i međusobno saraduju, kako bi bili konkurentniji na tržištu. Ovaj process se realizuje sa uključivanjem mladih preduzetnika i razvijanjem konkurentnih strategija koje trebaju biti prilagođene potrebama različitih teritorija.¹¹⁹

Među tipične biljne proizvode moraju se pomenuti pirinač “Vialone Nano”, crveni kupus, pasulj, bijele špagle, gastronomski dragulji ove regije. Teritorija Veneta je takođe nedavno ponovo uvela gajenje masline. Glavni usjevi su predstavljeni žitaricom (kukuruz, pšenica, ječam) kao i soja koja je u poslednjih 20 godina preuzela veliki značaj.

¹¹⁹ <http://www.expoveneto.it/sr/events/feeding/agri-food-industry> , 5. 11. 2014, god., u 23h

Slika 24: Autohtona vrsta crvene salate iz Treviza

Slika 25: Tipične vrste Veneto tjestenine

Izvor: <http://www.expoveneto.it/sr/events/feeding/bread--pasta-and-confectionery/pasta>

Izvor: <http://www.expoveneto.it/sr/events/feeding/agriculture>

Sektor voća i povrća teritorije Veneto je od posebnog značaja u poljoprivrednom i agro-alimentarnom polju i predstavlja jedan od prvih glasova italijanskog izvoza. Takođe je od značaja i uzgoj organskog voća i povrća. Višnje, jagode, trešnje, čičimak, kivi, jabuke, dinje, nektarine, kruške neki su od tipičnih i najčešćih u regiji.

Gajenje ili umjetnost njegovanja cvijeća je sektor poljoprivrede koji ima za cilj proizvodnju ili trgovinu koja se vezuje za baštovanstvo ili hortikulturu, rezano cvijeće, cvijeće u saksiji, reproduktivni materijal kao što su sjeme, lukovice, rizomi itd. Ove aktivnosti se praktikuju i kao hobi i kao profesionalna aktivnost. Usjevi se rade u saksijama, na zemlji, u stakleniku ili na otvorenom.

Vino i loza su sastavni dio pejzaža, kulture i istorije ove regije, koji su vjekovima karakterisali način života, privrede, ugleda i gastronomske tradicije. Veneto ostaje jedna od glavnih regija koje proizvode vino u Italiji, a njegova potrošnja sa tipičnim proizvodima i jelima tradicionalne kuhinje je i dalje veoma ukorjenjen u teritoriji. Vinova loza od koje se dobija crveno i bijelo vino, gaji se u ravnici koja je bogata vodenim tokovima, ali i u brdskom području, koje ima plodno tlo i blagu klimu. Oni koji degustiraju vina teritorije Veneto, iskuse istoriju, dišu teritoriju, apsolutnu i neponovljivu tipičnost. Danas je regija Veneto najraznovrsniji i bogatiji okrug što se tiče kvaliteta vina. To je rezultat jedne efikasne industrije koja obraća pažnju na svaki detalj proizvodnog lanca i marketinga.¹²⁰

Jedan od najboljih i tipičnih začina regije Veneto je maslinovo ulje: njegova boja, miris, ukus i intenzitet čine ga pogodnim za sve prilike. Njegov izvanredan ukus rezultat je ručnog branja maslina s jedne strane, a s druge njihov poseban proces prerade koristeći tradicionalne tehnike, kao mlin za hladno cijedenje. U regiji Veneto se takođe proizvode posebne vrste sirćeta, sa ukusom voća, bilja ili proizvedenih od tipičnih sorta regionalnih vina.

¹²⁰ <http://www.expoveneto.it/sr/events/feeding/wine>, 5. 11. 2014.g., u 23h15

Regija Veneto je dom najznačajnijih proizvođača i izvoznika hleba, tjestenine i kolača na svijetu. Jedan od glavnih sastojaka kuhinje regije Veneto je nesumnjivo hleb koji je tokom vjekova bio jedan od glavnih i suštinskih namirnica za izdržavanje stanovništva. Postoji veliki broj vrsta hleba: ambrogiano (kifla), cioppa (hleb kroasan), mantovana (sa mekom i oštrom pšenicom), kamut (sa integralnim brašnom) itd. Isto se može reći i što se tiče tradicije tjestenine. Tipična vrsta koju proizvodi Trevizo su “farfale” i “bigoli”. Bigoli su proizvod ruralne tradicije u upotrebi još od doba La Serenissime.

Regija Veneto je oblast bogate tradicije. Većina slatkiša povezana je sa vjerskim i svečanim prilikama i u svakoj pokrajini se može naći široki asortiman. Kuhinja ove regije je jedna od najjedinstvenijih u Italiji.

Samo u oblasti Treviza nalaze se brojna agroturistička domaćinstva, koja nude gostu ambijent kuća u rustičnom stilu, domaća jela (njoke, lazanje, paštešute, domaće meso na gril kao što je crveni rozbif, prepelice, fazane i ostalu divljač...), a od pića tu su domaća vina iz podruma domaćinstava. Svako domaćinstvo ima svoju plantažu vinove loze gdje je dozvoljena šetnja nepreglednim vinogradima, ribnjake, voćnjake, stare mlinove kao i podrume gdje prave vino i gdje se vrši degustacija. Osim vina tu je i domaća rakija-grappa, a takođe i čuveni italijanski likeri kao što je Limuncello. Mjesto koje pripada okrugu grada Vičence, Bassano di Grappa, upravo je poznato po raznim vrstama domaće rakije (grappe), po čemu je mjesto i dobilo naziv. Na agroturističkim hacijendama može se naći i širok asortimana domaćih kolača koji su tipični za regiju, kao npr. razne vrste voćnih i čokoladnih kolača od kojih je najpopularniji „Tiramisu“. Tratorie ili agrituristička domaćinstva uvijek su prepune gostiju, naročito za dane vikenda. Smještene su na obližnjim brdima, okružene gustim šumama, gdje se često mogu vidjeti i divlje životinje kao što su zečevi, lisice, vjeverice i sl. U blizini su rijeka ili potoka, starih mlinova koji i dalje služe za proizvodnju brašna. Na gazdinstvima se uzgajaju domaće životinje, kao što su krave, konji, patke, koze, guske i sl. Na sledećim slikama možemo vidjeti kako to sve izgleda u seoskim domaćinstvima Veneta, na primjeru gazdinstva Le Noci.

Slika broj 26: Doručak sa domaćim hlebom

Slika broj 27: Izgled domaćinstva Le Noci

Slika broj 28: Spavaća soba u rustičnom stilu

Slika broj 29: Stari mlin u blizini domaćinstva

Slika broj 30: Domaće životinje na gazdinstvu

Slika broj 31: Šumske jagode; Izvor: Autor

Izvor: www.agriturismo.it/agriturismi/veneto/treviso

Francuska se nerijetko navodi kao država Evropske Unije sa najrazličitijom ponudom ruralnog turizma još od 1945. godine. S dugom tradicijom poljoprivrede i vrijednovanjem poljoprivrednika kao jednog od temeljnih izvora nacionalnog bogatstva, Francuska je koncept razvoja ruralnog turizma prihvatila kao način zaštite tradicionalnih vrijednosti, ali kao i ekonomsku djelatnost kojom će značajno obogatiti svoje selo. Već 50-ih godina država inicira osnivanje tipičnih privatnih kuća za odmor turista u ruralnim područjima (*Gites Ruraux*). Gosti su većinom Francuzi i to iz svih slojeva stanovništva.¹²¹

Kao dvije agroturističke regije koje su doživjele procvat navode se Pays Cathar i Vosges du Nord. Pays Cathare je ruralno planinsko područje koje ima populaciju od 58 000 stanovnika. Tokom određenog perioda ovo područje je pogodila depopulacija, međutim strateškim razvojem je ova depopulacija spriječena. Ovo područje je oduvijek zavisilo od proizvodnje kvalitetnog vina. Kako je rasla konkurencija na tržištu tako vlasnicima gazdinstava postaje jasno da ne mogu profitirati samo od proizvodnje vina, već da tu istu ponudu treba dopuniti i drugim sadržajima poput boravka na imanju, obilazaka okolnih dvoraca, starih prometnih ruta i muzeja.¹²²

Vosges du Nord je regionalni park prirode koji se prostire na 122 000 ha, na sjeveroistoku Francuske. Dom je brojnih zaštićenih biljnih i životinjskih vrsta. Turističke atrakcije uključuju

¹²¹ <http://www.geografija.hr/clanci/650/na-selo-na-selo-razvoj-ruralnog-turizma-u-Europi>, 5.11..2014, u 20h

¹²² Klarić, J.,(2012). *Selektivni vidovi agroturizma u Europi i svijetu*. Split: Ekonomski fakultet Split, str. 44-45

muzeje, izložbe i radionice koje su dio ponude eko-etno sela. Navodi se kako se u tom području nalazi čak 400 turističkih gazdinstava, koja nude 11 000 smještajnih kapaciteta (hoteli, privatni smještaj, agroturistička imanja).¹²³

Faktori koji podstiču i održavaju razvoj ruralnog turizma u Francuskoj su duga tradicija, značajna domaća i inostrana potražnja, kao i rad organizacije Les Gites de France. Prvi agroturizam osnovan je 1951.god, a već 1955. osnovan je savez Federation Nationale des Gites de France koji je brojao 146 jedinica. Direktna prodaja Les Gites de France danas iznosi 350 miliona eura, odnosno 600 miliona eura prihoda lokalnoj privredi. Od toga se 180 miliona eura ulaže u obnovu arhitektonske baštine. Organizacija posjeduje i web stranicu, pa se odmor može rezervirati i putem Interneta.¹²⁴

Slika broj 32 i 33: Francuski proizvodi: Vino, sir i grožđe

Izvor: <https://www.google.com/search?q=grožđe&biw>

Slovenija ima dugu tradiciju razvoja ruralnog turizma, odnosno organizacije turističkih seoskih porodičnih gazdinstava. Prvi počeci seoskog turizma bilježe se još prije 30-ak godina. Seoski turizam u Sloveniji smatra se dodatnom djelatnošću (poljoprivredna proizvodnja mora biti glavna djelatnost privrede), pa je seoski turizam definisan kao najvažnija dopunska djelatnost u Sloveniji. Može se slobodno reći i da je seoski turizam u Sloveniji strateška dopunska djelatnost. Seoski turizam regulisan je Zakonom o poljoprivredi i Zakonom o ugostiteljstvu.

Trenutno u Sloveniji posluje 630 turističkih seoskih porodičnih domaćinstava, a od toga 270 izletišta (gazdinstva koja nude samo usluge prehrane za goste izletnike), 239 gazdinstava sa smještajem, s ukupnim kapacitetom od 3 054 kreveta i 94 vinotočja i 27 osmica. Prema Zakonu u Sloveniji, turistička seoska domaćinstva mogu imati najviše do 60 sjedećih mjesta za usluživanje hrane kod izletišta, 30 kreveta u najviše 10 smještajnih jedinica. Zakonom propisane vrste (tipovi) turističkih seoskih porodičnih gazdinstava u Sloveniji su:¹²⁵

1. Gazdinstva sa smještajem - gostima se nudi smještaj u sobama ili apartmanima kao i ponuda prehrane. Gosti mogu birati u dogovoru sa vlasnikom žele li usluge noćenja s

¹²³ <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/studies/towards-quality-tourism-rural-urban-coastal/iqm-rural-en.pdf>, 5.11.2014, u 21h

¹²⁴ Jelinčić, D. A., op. cit., str.283-284

¹²⁵ Klarić, J.,(2012). *Selektivni vidovi agroturizma u Europi i svijetu*. Split: Ekonomski fakultet Split, str. 46-47

- doručkom, polupansiona ili punog pansiona. Gostima se mogu ponuditi i dodatne usluge ako su na gazdinstvu organizovane.
2. Izletišta – gazdinstva koja nude samo usluge prehrane. Ovakve vrste gazdinstava obično su otvorene vikendom (petak, subota, nedelja), uz prethodnu najavu. Nemaju smještajnih jedinica.
 3. Vinotočje – gazdinstva u kojima se nude isključivo hladni naresci, bezalkoholna pića i vino, odnosno naglasak ponude je na vinu kao tradicionalnom proizvodu. Vinotočja su obično otvorena vikendom (petak, subota i nedelja) uz prethodnu najavu. Vinotočja mogu biti otvorena sve dok se ne proda vlastito vino.
 4. Osmica – poljoprivredna gazdinstva koja nisu uređena kao turistička seoska porodična domaćinstva za poslovanje tokom cijele godine, već prema zakonskim propisima mogu biti otvoreni najviše dva puta godišnje po deset dana, kada im je dopuštena direktna prodaja svojih vlastitih proizvoda bez oporezivanja. Osmice mogu nuditi takođe i jednu vrstu specijaliteta karakterističnih za kraj u kojem se gazdinstvo nalazi.
 5. Planšarija – planinska gazdinstva, koja nude sir, mlijeko i mliječne proizvode, hladne nareške; proizvedena alkoholna i bezalkoholna pića i jednu vrstu jela pripremljenu u kotliću. Planšarija je otvorena samo u vrijeme sezone ispaše stoke.
 6. Kamp - Na turističkom seoskom porodičnom gazdinstvu moguće je organizovati prostor za kampovanje uz sve dodatne priključke koji su obavezni za uređenje kampa.

Standardi kvaliteta u Sloveniji koji čine minimalni uslov za kategoriju (klasifikaciju), propisani su zakonom. Znak obilježavanja za turistička seoska porodična gazdinstva je jabuka (jabolka). Gazdinstva se obilježavaju sa 1-4 jabuke (1 jabuka- najniža kategorija; 4 jabuke- najviša kategorija). Oznaka kvalitete (klasifikacija) odnosi se na opremanje smještajne jedinice ili objekta. Minimalnim uslovima obuhvaćeni su i dodatni sadržaji na gazdinstvu (prvenstveno za kategoriju 4 jabuke). Tako su npr minimalni uslovi za kategoriju 1 jabuka: jednostavno uređene sobe sa zajedničkim kupatilom i sanitarnim čvorom. Standardizaciju sprovodi država – nadležno ministarstvo. Kontrola se vrši svake tri godine. Turistička seoska porodična gazdinstva organizovana su kroz profesionalno udruženje seoskog turizma Slovenije: Zduženje turističkih kmetij Slovenije.

Slika br 34: Planšarija

Slika br. 35: Unutrašnjost planšarije

Izvor : www.slotrips.si/slo/galerija/348/Plansarija-logarski-kot

3.3. Ekološka poljoprivreda i njene mogućnosti

Činjenica je da bez ekološke poljoprivrede nema ni razvoja ruralnog turizma, koji stoje u čvrstoj sprezi, jer turizam i poljoprivreda zajedno oblikuju turističku ponudu. Savremeni turista želi zdravu hranu i smještaj u čistom, zdravom, prirodnom ambijentu ili okolini. Na nivou vijeća Evrope godine 1986. definisan je ruralni turizam kao turizam „koji obuhvata sve aktivnosti u ruralnom području“, a ne samo one koji bi se mogle odrediti kao farmerski, seoski ili agroturizam. Od čiste prirode zavisi zadovoljstvo turista, njihov boravak, kao i sticanje profita za receptivne zemlje, a Crna Gora je turizam uvrstila u strateške pravce svojeg privrednog razvoja. Doista, agroturizam pruža Crnoj Gori neograničene mogućnosti razvoja i rasta.¹²⁶

Okruženje i ekologija, jedan su od tri ključna stuba „održivog razvoja“ (drugi je socijalni aspekt a treći ekonomski). Postizanje održivosti u ekonomskom smislu podrazumjeva ostvarenje kontinuiranog privrednog rasta, bez inflacije i bez povećanja spoljne zaduženosti. Postizanje održivosti na socijalnom planu ostvaruje se kroz eliminaciju siromaštva i svih vidova socijalne patologije. Postizanje održivosti na ekološkom planu ostvaruje se pažljivim upravljanjem i očuvanjem neobnovljivih resursa, racionalnom upotrebom energije i prirodnih resursa: vode, zemljišta, šume; minimiziranje otpada, sprječavanje zagađenja, zaštita kulturnih identiteta. Misija upravljanja turističkom destinacijom je: obezbjediti dugoročnu konkurentnost na tržištu i obezbjediti održivi razvoj destinacije.

Ekološka i biološka poljoprivreda nastoji da proizvodi zdravu i kvalitetniju hranu, uz odbacivanje sintetičkih biocida. Ona uvodi biološke proizvode i postupke za štetnike, bolesti i korove. Uz to, ona djeluje protiv smanjenja broja vrsta i jača sposobnost samoregulacije u prirodnim ekosistemima. Produktivno zemljište Crne Gore obuhvata 76,9 %, a neproduktivno 23,1 %. U strukturi produktivnih zemljišta poljoprivredne površine učestvuju sa 48,7%, šumske površine čine 49,1%. Visok udio neproduktivnog zemljišta valja pripisati reljefu, ali i napuštanju poljoprivrednih površina, izgradnji naselja i privrednih (u zadnje vrijeme turističko-odmorišnih kapaciteta), kao i dugogodišnjoj deagrarizaciji. Dok je 1954. u Crnoj Gori bilo 637 229 ha, za 2011. se procjenjuje oko 500 000 ha ili 27% manje, što predstavlja ograničenje u razvoju poljoprivrede, ukupne privrede i turizma, kao i prehrane stanovništva (uvozna orijentacija Crne Gore umjesto izvozne).¹²⁷

Kvalitet zemljišta vrlo je različit: od fliša u Primorju (podesan za gajenje mediteranskih kultura), mada ga ima i uz rijeku Zetu, u Nikšićkom polju i u Pljevaljskoj kotlini, dok crvenice ima oko Tivta i Ulcinja, zatim oko donje Morače, te malo u Zeti i Lješanskoj nahiji (posebno je pogodna za uzgoj vinove loze i duvana). Crnica dominira na visokim planinama Crne Gore, pogoduje gajenju krompira, kukuruza, kao i mnogih vrsta povrća: kupusa, mrkve, zelene salate, luka itd. Crna Gora takođe je bogata šumskim zemljištem 544 657 ha.¹²⁸

U Crnoj Gori otpada na jednog stanovnika 0,76 ha poljoprivrednih obradivih zemljišta, dok je u Hrvatskoj taj omjer 0,45 ha obradivog tla po stanovniku. Ali Crna Gora je u prednosti zbog manje stanovnika od susjedne Hrvatske. Čak je taj odnos povoljniji i od Srbije kao poljoprivredne

¹²⁶ Vukčević, M. (2011), Menadžment nacionalne i globalne ekologije. Herceg-Novi: Kopicentar Igalo, str.25

¹²⁷ Ibid., str. 55

¹²⁸ Ibidem.

zemlje, upravo zbog manje stanovnika (za Srbiju se procjenjuje oko 8 miliona stanovnika, pa bi na 1 stanovnika dolazilo 0,65 ha obradivog zemljišta. Zaključujemo da je relativno povoljan odnos u Crnoj Gori poljo-površina za prehranu stanovništva, kada bi se intenzivno sadile-sijale i obrađivale sve vrste kultura, umjesto da se masovno uvozi hrana i brojne životne namirnice.¹²⁹

Da bi se ukupno, a naročito poljoprivredno zemljište zaštitilo u Crnoj Gori, nužno je preduzimati sledeće mjere:

1. Voditi sistemsku prostornu, te zemljišnu strategiju i politiku i voditi računa o potrebama sadašnjih i budućih generacija za kvalitetnim tлом (održivi razvoj);
2. U poljoprivredi i šumarstvu razviti nove načine obrade zemljišta agrotehničkim mjerama, koje izričito čuvaju kvalitet zemljišta;
3. Smanjiti potrošnju kvalitetnog zemljišta u nepoljoprivredne svrhe, kako bi istog ostalo što više za poljoprivrednu namjenu;
4. Prilikom definisanja građevinskih područja sprovesti isključivo ekonomske i ekološke analize korišćenja i zaštite zemljišta;

Ali, da bi se zaštitilo zemljište Crna Gora mora posvetiti posebnu pažnju lokacijama novih naselja, industrijskih zona, slobodnih zona, turističkih zona, trasama saobraćajnica, površinskim kopovima mineralnih sirovina, odlagalištima otpada i vještačkim akumulacijama vode. Crna Gora mora dugoročno brinuti o zaštiti zemljišta, kao kandidat za članstvo u EU, između ostalog što je evropski parlament daleke 1972. donio Evropski dokument o zemljištu, kojim se tlo razmatra kao „najdragocjenije i ograničeno dobro čovječanstava“. Radi toga stava u zadatak i cilj svim vladama u Evropi je da „moraju bogatstvo tla iskoristavati razumno i planski“.

U Crnoj Gori danas se zaštitom zemljišta bavi više zakona i propisa kao što su Zakon o prostornom uređenju kojim se uređuje privređivanje, zaštita i upravljanje prostorom, kao i izrada različitih prostornih i urbanističkih planova. Zatim Zakon o građenju koji je važan zakon za zaštitu prostora i zemljišta, jer propisuje na koji način i uz koje uslove mogu da se grade objekti u prostoru. Zakon o poljoprivrednom zemljištu ili Zakon o agraru reguliše korištenje poljoprivrednog zemljišta, njegovu zaštitu, kao i promjenu namjene i sam nadzor i kontrolu. Utvrđuje način valorizacije zemljišta, načine korištenja tla, razne bonitetne klase, kao i obaveze vlasnika poljoprivrednog zemljišta da ga održavaju za poljoprivrednu proizvodnju. Zakon o kvalitetu, kontroli kvaliteta i prometu mineralnih gnojiva utvrđuje kvalitet gnojiva, način kontrole i postupanja sa gnojivom, što je od velike važnosti za zaštitu zemljišta a naročito podzemnih voda. Zakon o šumama utvrđuje način gospodarenja i upravljanja šumama i šumskim zemljištem, uz posebnu naznaku o zaštiti šuma i šumskog tla. Pravilnik o zaštiti poljoprivrednog zemljišta od zagađenja štetnim materijama propisuje najveću koncentraciju štetnih tvari koji se mogu nalaziti u zemljištu. Tako propisuje i najvišu koncentraciju teških metala koji su potencijalno toksični (Hg, Pb, Mo, As, Co, Ni, Cu i Zn).¹³⁰

¹²⁹ Ibid., str. 78

¹³⁰ Ibid., str. 35

3.4. Seoski turizam

U turističkoj tražnji sve više će dolaziti do izražaja individualizacija zahtjeva sa orijentacijom na „posebna interesovanja“, u čemu najvišu šansu dobija turizam na selu. Nedovoljno razvijena seoska područja koja počivaju na tradicionalnoj poljoprivrednoj proizvodnji malog obima, atraktivnija su za turiste.

Motivi dolaska turista na selo su: želja za boravkom u očuvanoj prirodnoj sredini; osjećaj slobode, autentičnosti i tradicije i rekreacija.

Povoljni uslovi za razvoj seoskog turizma u Crnoj Gori su: blaga klima, očuvana priroda, čist vazduh, nezagađene rijeke, bogata flora i fauna, bogato kulturno naslijeđe, dobri domaćini i sl. Osnovni preduslovi razvoja turizma na selu u Crnoj Gori su:

- Obrazovanje seoskih domaćina za bavljenje ovom djelatnošću (standardi prihvata i smještaja gostiju, neophodnim higijenskim standardima, načinom, količinom i kvalitetom pružanja usluga ishrane, ophođenje prema gostu i drugim neophodnim uslovima za prijatan boravak turista na seoskom turističkom gazdinstvu);
- Primjena odgovarajuće kategorizacije i standardizacije usluga
- Ulaganja u infrastrukturu
- Očuvanje i zaštita životne sredine u cilju spriječavanja nekontrolisane urbanizacije
- Marketing i plasman turističkog proizvoda

Aktivnosti koje možemo ponuditi gostu u našim selima su:

- Bavljenje turizmom u okviru poljoprivrednih domaćinstava
- Prodaja domaćih autohtonih proizvoda
- Posjeta mjestima radnih aktivnosti u selu (farme, narodna radinost itd.)
- Učešće u svakodnevnim aktivnostima na selu
- Degustiranje lokalne hrane i upoznavanje sa pripremanjem tradicionalnih narodnih jela
- Izleti i upoznavanje sela i okoline
- Sakupljanje šumskih plodova kojima su bogate naše šume (divljih jagoda, borovnica, pečurki i sl.)
- Rekreativne aktivnosti (planinarenje, jahanje, biciklizam...)
- Posjeta manifestacijam (slave, zborovi, folklor)
- Razgovor sa starijim članovima seoske zajednice o životu na selu u prošlosti

Uz ugodan ambijent, dobru hranu, opuštenu atmosferu i prekrasnu prirodu, našim posjetiocima možemo ponuditi mnoštvo sadržaja i aktivnosti kao što su:¹³¹

- ❖ Domaća kuhinja (domaća jela pripremljena na domaći način);
- ❖ Domaća pića, alkoholna i bezalkoholna (vino, rakija, domaći likeri, domaći sokovi napravljeni od domaćeg voća kao i šumskih plodova);

¹³¹ <http://www.aperion-uni.eu> , 6. 11. .2014, u 22h

- ❖ Rekreacija i zabava (razne sportske igre i igre za djecu, organizovano pješaćenje kroz prirodu, vožnja biciklom, vožnja fijakerom, rekreativno jahanje, vožnja balonom i zabava uz etno grupe);
- ❖ Kulturne zanimljivosti (razgledanje porodične etno zbirke i istorijskih zanimljivosti našeg kraja);
- ❖ Organizacija izleta za učenike, studente, penzionere, poslovne i druge grupe uz razne programe boravka u našem kraju;
- ❖ Organizacija poslovnih susreta, ručkova, sastanaka, seminara i prezentacija;
- ❖ Organizacija proslava rođendana, krštenja, vjenčanja, godišnjice i dr.
- ❖ Sezonske proslave: Nova godina, slave, zborovi
- ❖ Poklon paketi

Seoski turizam kao faktor revitalizacije crnogorskih sela usporava migraciju ka gradu i utiče na ostajanje mladih ljudi na selu, podmlađivanje seoske populacije, a time i na poboljšanje strukture radno aktivnog stanovništva. Povećava se proizvodnja i omogućava bolji plasman poljoprivrednih proizvoda, predmeta domaće radinosti i proizvoda starih zanata, kroz pansionersku i vanpansionersku potrošnju. Razvoj turizma na selu sprječava narušavanje prirodnog ambijenta i utiče na očuvanje tradicionalne narodne arhitekture, etnografskih elemenata, osobenog načina života i rada, običaja, folklora i dr. Seoski turizam obezbjeđuje dopunske prihode i zaposlenost kao i obezbjeđivanje ekonomske i socijalne sigurnosti seoskih domaćinstava.

3.5. Eko turizam u Crnoj Gori

Crna Gora je u brojnim međunarodnim časopisima opisana kao jedinstvena na Mediteranu, posljednje netaknuto mjesto u Evropi. Povezivanje primorske i seoske ponude doprinjelo bi razvoju Crne Gore kao turističke destinacije, a sve veći broj stranih gostiju zainteresovan je za ekološki turizam. Povezivanjem primorskog i seoskog turizma može se produžiti sezona ali i promovisati značajan aspekt ekološkog turizma. Skadarsko jezero i njegova okolina predstavljaju atraktivnu destinaciju koja obuhvata posjete manastirima iz 14. vijeka, obilaske vinskih podruma i degustaciju poznatih crmničkih vina, zatim tu su planinske rute, biciklističke i pješačke staze, posmatranje ptica i bogata lokalna kuhinja su samo neke od ponuda koje se eko turizmom promovišu.

Turistička ponuda se mijenja iz godine u godinu, a gosti su sve zahtjevniji i Crna Gora, koja je proglašena ekološkom državom, mora da prati trendove. Turisti danas traže interaktivni turizam i veći standard i raznovrsnost usluga. U tom cilju posljednjih godina širom Crne Gore niču mnoga etno sela. Među njima su i etno selo Komnenovo kod Plava, Izlazak u Rudnicama kod Pivskog jezera, kao i Montenegro u Breznima.

Jednodnevni rafting Tarom, krstarenje Pivskim jezerom, pješaćenje, obilazak katuna, bajking ili jahanje konja, obilazak kulturno-istorijskih spomenika i manastira, foto-safari izlet do Žabljaka atraktivnim Durmitorskim prstenom, predstavljaju samo neke od destinacija koje turisti prilikom posjete ovih etno sela ne propuštaju.

Ekoturizam je održivi turizam koji je baziran na prirodi. Eko turizam se još uvijek smatra malim ali jednim od najbrže rastućih segmenata turističke industrije. Riječ je o obliku turizma koji podrazumjeva odgovorno putovanje u prirodna područja kojim se doprinosi očuvanje životne sredine i unaprijeđenju blagostanja lokalnog stanovništva.

Zahvaljujući još uvijek očuvanoj sredini, velikoj raznolikosti na relativno malom prostoru i bogatom kulturnom naslijeđu, Crna Gora ima veliki potencijal za razvoj eko turizma. Zaštićena područja, prije svega Nacionalni parkovi, predstavljaju dragocjen prostor za odvijanje aktivnosti ekoturizma. NP Durmitor se nalazi na UNESCO listi Svjetske prirodne baštine, NP Biogradska gora obuhvata jedno od najstarijih šumskih područja Evrope. NP Skadarsko jezero je na listi Ramsarskih vlažnih područja od međunarodnog značaja, dok NP Lovćen predstavlja prirodno, kulturno i istorijski vrijedno područje. Pored toga što se mogu odmoriti i uživati u netaknutoj prirodi, posjetioци mogu upražnjavati i različite aktivnosti koje ne narušavaju okolinu.

U NP Durmitor može se uživati u šetnji oko Crnog jezera, baviti se speleologijom, kampovati i upustiti se u jedinstvenu avanturu splavarenja Tarom. Na Biogradskoj gori, pored šetnje kroz jednu od posljednjih prašuma u Evropi i planinarenja markiranim stazama, posjetioци se mogu oprobati u veslanju po prelijepom Biogradskom jezeru. Pored pješaćenja i biciklizma, u NP Skadarskom jezeru može se uživati u vožnji brodom po jezeru kao i u čamcima, kao i u sve popularnijem posmatranju ptica, budući da je Skadarsko jezero najveći ornitološki objekat u Crnoj Gori. U NP Lovćen nakon posjete Njegoševom mauzoleju, može se uputiti pješačkim stazama ka vidikovcima odakle se pružaju široke vizure i sagledava čitavo okruženje: Bokokotorski zaliv, Cetinje sa okolinom i Skadarsko jezero. U centrima za posjetioce u Nacionalnim parkovima može se saznati nešto više o prirodnom i kulturnom naslijeđu ovih prostora, a od lokalnog stanovništva kupiti neki od domaćih proizvoda: sir, pršut, med, vino, rakiju.

Promovisanjem i razvojem ekoturizma u okviru zaštićenih područja, Crna Gora može da izgradi imidž jedinstvene eko-destinacije i da se takvom ponudom izdvoji iz okolnih područja. Važno je imati na umu da termini “zaštićeno područje” i “nacionalni park” predstavljaju simbole ne samo očuvane prirode, već i dobro planiranog prostora sa neophodnom infrastrukturom. Posebnu pažnju treba obratiti na posjetioce, pružiti im nezaboravan doživljaj ali i osigurati očuvanje kulturnih i prirodnih odličja zaštićenog područja.¹³²

3.6. Organska proizvodnja i autohtoni crnogorski proizvodi

Organska poljoprivreda kao dio održivog razvoja ima za cilj da proizvede dovoljno zdrave hrane, uz domaćinsko korišćenje prirodnih resursa i očuvanje stanja životne sredine. Ona se temelji na ravnoteži i skladu između svih učesnika u proizvodnji hrane-čovjeka, životinje, biljke i zemljišta. Nasuprot ovom, konvencionalna poljoprivreda zbog upotrebe hormona, antibiotika, aditiva, genetski modifikovanih organizama i dr. sredstava ozbiljno narušava zdravstvenu bezbjednost proizvoda i namirnica. Pored toga, široko se i prekomjerno upotrebljavaju hemijsko-sintetička sredstva (pesticidi, mineralna đubriva) koja zagađuju životno okruženje i ugrožavaju živi svijet

¹³² <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloski-turizam/item/82-ekoturizam-u-crnoj-gori> , 6.11.2014., u 14h39min

(gomilanje teških metala, fosfata, nitrata i nitrita u proizvodima, zemljištu, podzemnim vodama). Smanjenje plodnosti zemljišta i njena erozija su dovedeni do alarmantnog nivoa širom svijeta. "Erozija" genetske raznovrsnosti, ogromno korišćenje neobnovljivih izvora energije i mnoge druge negativne pojave stoje pred konvencionalnom poljoprivredom kao nerješivi problemi.

Slika broj 36: Crnogorski eko proizvodi

Izvor: <http://www.ekozona.files.wordpress.com/2010/03/made-in-Podgora.jpg>

Postoje tri vrste proizvodnje na čijem se razvoju u Ministarstvu poljoprivrede Crne Gore posebno insistira, a to su: proizvodnja tradicionalnih, autohtonih crnogorskih proizvoda, proizvodnja proizvoda sa geografskim porijeklom i organska proizvodnja.

Tradicionalni, autohtoni crnogorski proizvodi nisu brendovi u smislu međunarodne trgovine, ali su brend u domaćoj trgovini. Oni imaju prepoznatljivost i ime tek kada se količinski ostvare, a to mogu samo udruživanjem manjih proizvođača i zajedničkom prezentacijom na tržištu. Poseban izazov je izjednačavanje standarda. Takvi proizvodi su: crnogorska jagnjetina i jaretina, njeguški suhomesnati proizvodi (pršut, kobasice, pečenice, slanina, kaštradina); sirevi (njeguški, primorski, lisnati kolašinski, pljevaljski, kučki); pivski skorup iz mješine; med (pelinov, livadski, šumski, primorski); riba (dimljeni šaran-krap, dimljena pastrmka, dimljena ukljeva, ali i svježa jezerska i morska riba); ljekovito bilje i šumski plodovi (malina, kupina, borovnica, ribizla); razno povrće u zaštićenom prostoru (paradajz, salate, krastavci); krompir (kolašinski, krnovski, gusinjski, zatrijebački); crnogorsko vino iz ostalog vinogorja van Ćemovskog polja i rakija (crmničko, drušićko i doljansko); citrusi, masline i maslinovo ulje. Posebno blizu brenda su flaširane vode (kolašinska „Suza“, Acqua Monta, Gorska) kao i pet novih voda koje trebaju da se proizvedu. Tu su i konditorski proizvodi, kafa Crna Gora kop i duvan.

Kada govorimo o **proizvodima sa geografskim porijeklom**, ova oblast za sada zakonski je regulisana samo za kontrolu geografskog porijekla vina i rakije, ali će nakon donošenja zakona o poljoprivrednom razvoju biti urađena i baza podataka svih poljoprivredno prehrambenih proizvoda koji imaju potencijal za zaštitu geografskog porijekla. U ovoj oblasti radiće se i na promociji i poboljšanju konkurentnosti na tržištu proizvoda sa geografskim porijeklom i proizvodima koji imaju potencijal da postanu takvi. Radiće se na poboljšanju i zaštiti dizajna i ambalaže takvih proizvoda. Proizvodi posebnog geografskog porijekla koji mogu postati

brendovi su: Barsko zlato – maslinovo ulje, nješuški proizvodi, skadarski proizvodi, drušičko i crmničko vino.

Crna Gora ima veliku šansu u **organskoj proizvodnji** bez vještačkih dodataka, čiji je cilj stvaranje visokokvalitetnog proizvoda u sistemu koji ne ugrožava životnu sredinu. U ovoj oblasti su uvedena sertifikaciona tijela, akreditacije i inspekcija i danas 3 agencije rade u Crnoj Gori u ovoj oblasti. Već je 14 proizvođača ispunilo ove zahtjevne uslove i ova oblast proizvodnje će imati najbrži trend razvoja i rasta.¹³³

Slika broj 37: Domaći crnogorski autohtoni proizvodi

Izvor: <http://www.durmitor.files.wordpress.com/2012/02/maslinesir-prsuta.jpg>

Maslina (*Olea europea* L.) je najstarija suptropska kultura na crnogorskoj obali koju su Grci donijeli prije više hiljada godina. Neka stabla imaju i preko 2000 godina starosti (Stara maslina u Baru i Velja maslina u Ivanovićima kod Budve) i kao takva predstavljaju istorijsku vrijednost kao i turističku atrakciju. Plod maslina je kroz vjekove bio hrana i glavni izvor prihoda primorskog stanovništva. Međutim, iako je maslinarstvo duboko ukorijenjeno u tradicionalnu crnogorsku poljoprivredu, industrijalizacija koja je nastupila nakon Drugog Svjetskog rata kao poslijedicu je imala i zapuštanje maslinjaka tako da je u periodu od 1911. godine do 1997. godine izgubljeno 205,123 stabla masline, odnosno oko 30% ukupnog fonda.

Ipak, od početka 21. vijeka zapažaju se značajni pomaci kako sa aspekta agrotehnike tako i u tehnologiji prerade ploda masline. Tržište i potražnja za domaćim proizvodima od maslina postoje, ali s obzirom na nedovoljno korištenje potencijala i sa sporim stopama rasta u prethodnim godinama, proizvodnja maslinovog ulja visokog kvaliteta ne zadovoljava nacionalnu potražnju. Kvalitetno ulje se najčešće nabavlja iz zemalja koje su priznati lideri u ovom sektoru (Španija, Italija, Grčka i ostale mediteranske zemlje), a samo u 2013. godini uvezeno je maslina i

¹³³ <http://www.durmitor.wordpress.com> , 6.11.2014, u 17h30

maslinovog ulja u vrijednosti od 1.540.879 EUR. Glavni partner bila je Italija koja je u Crnu Goru izvezla 698.078 EUR vrijednosti maslina i maslinovog ulja.¹³⁴

Međutim, postavlja se pitanje što je neophodno uraditi da bi i Crna Gora bila jedna od tih zemalja? Prirodni uslovi za tako nešto postoje, kvalitet domaće populacije „žutica“ je na zavidnom nivou jer maslinovo ulje proizvedeno od „žutice“ odlikuje specifična boja i aroma, ali sam proces proizvodnje i dalje ne prati svjetske standarde. Za to postoje objektivni razlozi kao što su ekonomska situacija i nedovoljna podrška banaka poljoprivrednom sektoru, ali isto tako i razlozi koji nisu opravdani a koji počivaju na činjenici da je udruživanje kod maslinara i dalje na nezavidnom nivou.¹³⁵

Lokalna udruženja, kao nevladine organizacije, iako predstavljaju jedan oblik udruživanja, ne mogu imati snagu privrednog društva tako da se udruživanje u klaster (zadrugu, kooperativu) postavlja kao imperativ u narednom periodu. Na taj način bi se smanjili troškovi proizvodnje i doprinijelo konkurentnosti samih proizvoda od maslina na domaćem i inostranom tržištu. Sem toga, ako hoćemo da povećamo izvoz i da njime zamjenimo uvoz, onda moramo poboljšati standarde u proizvodnji, čuvanju i transportu. Bez toga nećemo moći da osvajamo regionalna tržišta, a ni ona dalja, koja su nam trenutno nedostupna.¹³⁶

Dobar primjer uspješne valorizacije postojećih resura može se naći u susjednoj Bosni i Hercegovini gdje je u Ljubiškom osnovana savremena Uljara “Mikulić” koja funkcioniše na principu plantažne proizvodnje. Maslinjak broji preko 6000 stabala zasađenih na oko 40 hektara, a 80% zasada čini „oblica“ koja pripada istoj sorti kao i crnogorska „žutica“. Porodica Mikulić proizvodi ekstra djevičansko maslinovo ulje vrhunskog kvaliteta, koje zadovoljava sve standarde za izvoz u EU, a specifičnost ove uljare leži u činjenici da njene pogodnosti i usluge koriste mali i veliki uzgajivači maslina iz cijele Hercegovine. Maslinjak je osnovan na kamenitom terenu koji je pripreman dvije godine (drobljenjem kamenja i ravnanjem terena) za plantažnu proizvodnju maslina. Takvim terenima raspolaže i Crna Gora, a s obzirom da maslinarstvo i generalno poljopriveda gube bitku sa turizmom i urbanizacijom zbog atraktivnosti zemljišta u priobalnom području, plantažna proizvodnja u zaleđu (gdje mediteranska klima prelazi u kontinentalnu) može predstavljati adekvatno rješenje za dalji razvoj maslinarstva.¹³⁷

¹³⁴ <http://www.iper.org.me>, 6.11.2014, u 23h20

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Ibidem.

Slika broj 38: Masline

Izvor: <http://www.iper.org.me/wp-content/uploads/2014/06/maslina-2.jpg>

Potencijal maslinarstva je moguće valorizovati i kroz seoski turizam, odnosno otkrivanje zaleđa primorskih gradova, jer maslinovo blago ulje prijatnog mirisa koje daje “ žutica” može da se kombinuje sa ostalim karakterističnim proizvodima crnogorske kuhinje (pršut, sir) i ponudi turistima što bi donijelo dodatni prihod i rasteretilo turističke centre od prekomjerne koncentracije turista na jednom mjestu.

“Žutica” je odomaćena sorta masline, na crnogorskom primorju zastupljena čak 64 %. Gaji se u svim djelovima Boke, a naročito u Luštici, Grblju, Kavču, Gornjoj Lastvi i Stolivu. Ova sorta daje visokokvalitetno maslinovo ulje, a osim za ulje koristi se i za konzervisanje. Tučena je najbolja i taj način pripreme je karakterističan za Boku.¹³⁸ Maslinarsko društvo “Boka” ima cilj da oživi sela, otvaranjem novih mogućnosti za zapošljavanje mladih, njihov ostanak i povratak selu. Maslinarski/seoski turizam, kao novi vid turističke ponude treba da doprinese poboljšanju uslova života i rada na selu, kao i odgovarajućem vrijednovanju poljoprivrednog rada i naših tradicionalnih vrijednosti. Od maslina i maslinovog ulja mogu se napraviti različiti proizvodi, a na sledećim slikama možemo vidjeti jela spravljena od maslina, na tradicionalni način.

Slika broj 39: Tučene masline

Slika broj 40: Hleb sa maslinama i maslinovim uljem

Izvor: <http://www.maslinaboka.org>

¹³⁸ <http://www.maslinaboka.org>, 6. 11. 2014, u 23h

Crna Gora posjeduje još jednu kartu, odnosno već postojeći kompleks maslina koji nije priveden namjeni-uvalu Valdanos. Taj prostor od oko 18 hiljada stabala maslina, starih u prosjeku 600 godina je decenijama zapušten što povlači za sobom veliku ekonomsku štetu zbog neiskorišćenih berbi. Iz tog razloga neophodno je stvoriti uslove da originalni vlasnici masline beru i dalje tretiraju bilo kao gotovi proizvod ili kao sirovinu za proizvodnju maslinovog ulja, a da država ubira poreze. Resorno Ministarstvo je uvelo novinu – podršku za nabavku mehanizacije i na taj način pokazalo spremnost da se ovom sektoru pruži dodatna pažnja. Sada je pred maslinarima izazov-udružiti se, iskoristiti podrške koju pružaju međunarodni fondovi i Ministarstvo poljoprivrede i ruralnog razvoja i krenuti putem razvoja ili ostati na postojećem nivou razvoja i nemoćno gledati kako konkurencija iz regiona i ostalih mediteranskih zemalja preuzima tržište.¹³⁹

Od autohtonih vrsta biljaka, koje rastu u Crnoj Gori, svakako treba pomenuti i žučenicu, koja spada u eko proizvode i u posljednje vrijeme sve više je popularna. Žučenica fest, koji se svake godine održava u Tivtu, okuplja brojne goste, kako domaće tako i strane, s ciljem degustiranja specijaliteta koji se prave od ove biljke i obogaćenja turističke ponude. Žučenica fest je našla svoje mjesto u poznatim gastronomskim časopisima nekoliko zemalja. U prospektima turističkih organizacija iz Švedske, Rusije, Poljske, Mađarske, Italije našla se Žučenica fest.¹⁴⁰

Slika broj 41: Cvijet žučenice

Slika broj 42: Jela od žučenice

Izvor: <http://www.google.me/search?q=žučenica&biw>

Iz svega navedenog može se zaključiti da Crna Gora ima dosta autohtonih, ekoloških proizvoda, koji mogu biti interesantni kako za domaće tako i strane turiste koje mogu zadovoljiti svojim kvalitetom, ukusom i autentičnošću, a koji mogu biti veoma značajni za razvoj eko i seoskog turizma.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ <http://www.radiodux.me> , 6.11.2014, u 11h

3.7. Reciklaža, neophodan uslov za očuvanje životne sredine

Jedan od najpoznatijih načina očuvanja životne sredine jeste reciklaža. Najveći procenat reciklaže u svijetu ima Japan gdje se reciklira 95% sekundarnih sirovina, dok evropski prosjek u ovoj oblasti iznosi 55%. Šveđani recikliraju čak 99% svog otpada. Neke od najvećih prijetnji budućnosti dolazi od sredstava i stvari koje bacamo svaki dan. Kućanski aparati i elektronika često sadrže opasne hemikalije, koje će, ukoliko se pošalju na lokalnu deponiju procuriti i zagaditi podzemne vode. Procjene su da svako domaćinstvo proizvede godišnje oko 1 tone otpada. To može kontaminirati zemljište u kome raste naša hrana, vodu koja će na kraju izaći iz rezervoara na naše špine. Mnoge od ovih hemikalija se ne mogu eliminisati iz snabdjevanja pitkom vodom, niti iz biljnih kultura koje su dobijene iz zagađenih područja. Opasnosti po ljudsko zdravlje su ogromne.

Bacanjem predmeta koji bi se mogli reciklirati, smanjuje se raspoloživa energija, voda i prirodni resursi koji bi se mogli spasiti recikliranjem. U recikliranje spada sve što može ponovo da se iskoristi, a da se ne baci. U svijetu postoje centri za reciklažu koji iskorištavaju materijal od starih stvari da bi napravili nove, dok kod nas takvi centri još uvijek ne postoje. Reciklaža je proces ponovne prerade već upotrebljene materije ili ambalaže, radi njenog daljeg korišćenja u iste ili slične svrhe. Pri tome se štedi energija, manje zagađuje vazduh, voda i zemljište i čuva se životna sredina. Ovaj proces prati sakupljanje, izdvajanje, preradu i izradu novih proizvoda iz iskorištenih stvari ili materijala. Bez uvođenja reciklaže u svakodnevni život, nemoguće je zamisliti bilo kakav cjelovit sistem upravljanja otpadom.

U Crnoj Gori, još uvijek ne postoji zakonom propisana reciklaža kao obavezna, kao u mnogim zemljama EU, gdje se ne sprovođenje iste, najstrožije kažnjava visokim novčanim kaznama. Na primjeru sjeverne Italije, možemo vidjeti kako to funkcioniše. Svako domaćinstvo ima šest vrsta kanti za otpad i svaka je različite boje:

Smeđa kanta, sa naznakom „Umido“ (Vlažno), podrazumjeva otpad od povrća, voća, kore od jaja, ostaci od ribe, fond od kafe, štapići i kartonske čaše od sladoleda, prljave kutije od pice i sl.

Oker kanta, sa naznakom „Vegetale“ (Biljno porijeklo), podrazumjeva otpad od: nasječenog granja, drveća, žive ograde, okošene trave, biljke bez zemlje, biljni ostaci iz vrta itd.

Plava kanta, sa naznakom „Vetro, plastica, lattine“ (Staklo, plastika, limenke), podrazumjeva proizvode (otpad) napravljene od ovih materijala.

Žuta kanta, sa naznakom „Carta“ (Hartija), podrazumjeva otpad od kartonske ambalaže, novine, časopise, sveske, knjige, kutije od pica ali čiste, omoti kartonski od hleba, riže, paste, čašice za sladoled ali čiste, kutije od cigareta bez plastičnih djelova, toalet papir, ubrusi za kuhinju itd.

Zelena kanta, sa naznakom „Compost“ (Smjesa) podrazumjeva da se u njoj bacaju otpaci od kojih se pravi gnojivo za biljke.

Siva kanta, sa naznakom „Secco, non riciclabile“ (što znači suho, koje se ne može reciklirati) podrazumjeva da se u nju stavljaju stvari koje nisu predviđene za reciklažu.

Svaka porodica krajem godine dobija Eco kalendar u kojem je svaki dan označen različitom bojom, odnosno opisuje boju određene kante za otpad. Ukoliko se reciklaža dobro ispravno sprovede, vlasnik je narednog dana nalazi praznu sa otvorenim poklopcem, ukoliko reciklaža nije dobro sprovedena, vlasnik je nalazi zatvorenu sa naznakom o visini kazne koju je dužan da plati. U Eco kalendaru nalazi se spisak materija odnosno otpada koji je predviđen za kantu svake boje.

Nameće se pitanje zašto je neophodno da Crna Gora uvede reciklažu kao obaveznu za sva domaćinstva?

Reciklažom štedimo sirovinske resurse. Kada upotrebljene materijale recikliramo, dobijajući nove proizvode, smanjujemo potrebu za korišćenjem prirodnih resursa. Sirovinski resursi na planeti su ograničeni, a ako se ne budemo odgovorno odnosili prema njima, čovječanstvo će se u budućnosti suočiti sa nedostatkom, nafte, uglja, drveta i drugih materijala;

Reciklažom štedimo energiju. Kada nove proizvode dobijamo preradom prirodnih sirovina, potrošnja je daleko veća, nego kada se izrađuju od recikliranih materijala. Štednja energije je važan faktor u očuvanju životne sredine i ublažavanja globalnog zagrijavanja i posljedice koje ostavljaju na planetu Zemlju;

Reciklaža pomaže zaštititi životne sredine. Smanjenjem upotrebe prirodnih sirovina, smanjuje se zagađenje vazduha, vode i zemljišta, pa je reciklaža značajan faktor u očuvanju životne sredine;

Reciklaža doprinosi smanjenju deponija i degradacije tla. Broj ljudi na planeti dostigao je sedam milijardi. Srazmjerno porastu stanovnika Zemlje, povećava se i količina otpada koji se svakodnevno stvara u domaćinstvima i privredi. Sve je više deponija na kojima se otpad odlaže, a koje degradiraju tlo, smanjuju površinu obradivog zemljišta i postaju potencijalni izvori zaraze ljudi i životinja. Reciklaža značajno smanjuje količinu otpada koji se odlaže na deponije, samim tim i njihovo širenje. Istovremeno reciklaža smanjuje emisiju metana, gasa koji se stvara na deponijama i koji izaziva efekat staklene bašte i štetne klimatske promjene na zemlji.¹⁴¹

Iz svega navedenog možemo zaključiti da je neophodno da Crna Gora počne sa sprovođenjem reciklaže, koja je uveliko zaživela u svim zapadnoevropskim zemljama, gdje već odavno ne postoje metalni kontejneri što se svakako ne uklapa u sliku jedne atraktivne turističke destinacije kao što je Crna Gora.

3.8. Etno sela i eko naselja u Crnoj Gori

Etno selo je savremeno naselje seoskog tipa, u kojem ljudi žive u skladu sa prirodom, primjenjujući stare i nove tehnologije i znanja da bi stvorili novi, održiv, miran i bogat način življenja. U okviru mreže, etno sela se sastaju i razmjenjuju ideje, tehnologije. Etno sela imaju za cilj obnovu životne sredine i sprovođenje ljudskih aktivnosti po principu "održivo plus". Ako je održivi razvoj zasnovan na tome da se prirodi vrati isto onoliko koliko se od nje uzima, princip „održivo plus“ znači da se okolini daje više od onoga što se uzima.

¹⁴¹ <http://www.reciklirajte.me/reciklaza> , 6.11.2014, u 19h

U Crnoj Gori postoji nekoliko etno sela, koja su smještena u predjelima netaknute prirode, u kojima se može naći mir od svakodnevnog stresnog načina života.

Etno selo Brezna je prvo etno selo u Crnoj Gori koje se nalazi na tridesetom kilometru puta Nikšić – Plužine. Etno selo nudi jedinstven doživljaj netaknute prirode i nalazi se u blizini impozantnog kanjona Komarnice. Raspolaže sa interesantno osmišljenim bungalovima i nacionalnim restoranom Komarnica koji nudi tradicionalna jela crnogorske kuhinje. Takođe nudi i mogućnost raftinga na rijeci Tari, vožnje pivskim jezerom, džip safari durmitorskim prstenom.

Slika broj 43: Etno selo Brezna

Izvor : <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloki-turizam/item/83-etno-sela-u-crnoj-gori>

Na 1 km od Plava, u Vojnom selu, na oko 6,5 ha porodičnog imanja braće Turković, smješteno je *Kommenovo etno selo*. Izgrađeno je na obali Plavskog jezera, uklopljeno u ambijent netaknute prirode, što na nadmorskoj visini od preko 900m predstavlja pravi ambijent za odmor. Samo selo je zamišljeno kao mjesto koje nas vraća u nekadašnji život, podsjećajući na život predaka i njihovu vezanost za rodni kraj i rodno ognjište i njihov način življenja. Uz mnoštvo detalja sakupljenih na ovim prostorima, uz korišćenje prirodnih materijala pri izgradnji, imate utisak da ste se vratili u život koji je bio itekako bezbrižniji nego sadašnji.

Slika broj 44: Etno selo Komnenovo

Izvor: <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloki-turizam/item/83-etno-sela-u-crnoj-gori>

Etno selo Jatak smješteno je u selu Pošćenje, 7 km od Šavnika, na južnoj strani Durmitora u kojoj se nalazi kanjon Nevidio. Tu je i Pošćensko jezero koje svojom živopisnom ljepotom čini selo jednim od najljepših u Republici. Nevidio je najatraktivniji kanjon na Balkanu, a poslednji osvojen u Evropi. Svakodnevno ga posjeti oko stotinak ljubitelja ekstremnih sportova. U selu postoji više biciklističkih staza za popularni planinski biciklizam. Pored planinskog biciklizma ovaj predio dopušta turisti da se rekreira uz predivne pejzaže kao što su 2 seoska jezera, rijeka Komarnica, kanjon Pridvorice, a sve to uz izvorsku vodu, domaću hranu i čist vazduh. Južna strana planine Durmitor pravi je izazov za ljubitelje alpinizma. Sadržaj etno sela čini 9 bungalova, restoran je napravljen u etno stilu, savardak takođe od drveta i kamena.

Slika 45: Izgled etno sela Jatak

Slike broj 46 i 47: Kanjon Nevidio

Izvor za sliku 45: <https://www.google.com/search?q=etno+selo+jatak&biw>
 Izvor za slike 46 i 47: <https://www.google.com/search?q=kanjon+nevidio&biw>

Etno selo Vuković nalazi se kod Bijelog Polja i nudi atrakcije kao što je vožnja čamcem vještačkim jezerom, jahanje konja, planinski biciklizam, obilazak okolnih atraktivnih sela kao što su Barice, Stožer, Pisana jela, Novakovića pećina i Novakovića stijena, zatim na oko 10 km vožnja terenskim vozilima na izlet na vodopade rijeke Lještanice kao i rafting Limom i Tarom.¹⁴² Etno selo raspolaže igralištem za djecu, bazenom za kupanje i etno-restoranom površine oko 1.000 kvadrata. Tu se mogu organizovati veliki skupovi, a od specijaliteta bogate nacionalne kuhinje izdvajaju se pastrmka na mlinarski način, teletina, jagnjetina i hljeb ispod sača, kačamak, cicvara kao i razne vrste domačeg sira i kajmaka.

Slike broj 48 i 49: Izgled etno sela Vuković

Izvor: <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloki-turizam/item/83-etno-sela-u-crnoj-gori>

U Rudnicama, kod Plužina izgrađeno je izuzetno zanimljivo *etno selo Izlazak*, koje je dobilo ime po mjestu na kojem se nalazi. To je oaza mira, tišine, topline, slobode, čistog vazduha, ljepote i uspomena koje će zauvijek ostati. Sagrađeno je na samoj ivici kanjona Pivskog jezera! Izuzetno atraktivna lokacija ovog sela okružena je netaknutom prirodom, a istovremeno plijeni ljepotom i jedinstvenošću. Etno selo u svom sastavu ima: pet dvokrevetnih brvnara, tri četvorokrevetne kolibe i jednu staru kolibu (apartman), restoran "Koliba Izlazak" sa bogatom domaćom kuhinjom, terase na tri nivoa sa kojih pogled puca na predivni kanjon Pivskog jezera, Etno kuću (muzej sa stalnom postavom starog posuđa, alata, suveniru), igralište za male sportove, mini park za djecu.

¹⁴² <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloki-turizam> , 6.11.2014, u 20h

Slika broj 50: Terasa sa pogledom na kanjon Pive

Slika broj 51: Unutrašnji izgled kolibe

Izvor: <http://www.pluzine.travel/page.php?id=59>

Eko selo Milogora

Sigurno ne postoji čovjek koji je putovao Pivom, a da ne poznaje ovaj etno kraj na Trsi, gdje se obavezno svraća na okrepljenje, dobar zalogaj i pivo iz sniježnice. Već nekoliko godina turistička ponuda ovog mjesta dopunjava se organizovanjem atraktivnih izleta Durmitorom i Pivom, Tarom i jezerom, smještajem u bungalovima, jahanjem. Ogromnim trudom i brigom domaćina i organizatora, ovi pionirski poduhvati u crnogorskom izletništvu mnogo su više od toga-zaista nezaboravna iskustva boravka u prirodi i uživanja u bogatim ljepotama pivsko-durmitorskog kraja.¹⁴³

Slika 52: Etno selo Milogora

Izvor: <http://www.milogoratra.co.nr/>

Slika 53: Eko planinsko naselje Hrid

Izvor: <http://www.toplav.me/home/smjestaj/>

¹⁴³ <http://www.pluzine.travel/page.php?id=59> , 7.11. 2014, u 20h

Slike: 54 i 55: Ljepote eko katuna Grbaje
Izvor: <http://www.toplav.me/home/smjestaj/>

Eko katun Grbaje se nalazi u prelijepoj dolini Grebaja, u podnožju Prokletijskih vrhova. Radi samo u ljetnjoj sezoni, tačnije sa radom počinje od 1 maja. Raspoaže sa 32 ležaja, smještenih u bungalovima a cijena je 8e po ležaju.

Eko planinsko naselje Hrid se nalazi u Babinopoljskoj dolini, deset kilometara udaljeno od Plava, raspoaže sa ukupno 15 kreveta, raspoređenih u tri manje i tri veće kućice.¹⁴⁴

Osim ovih etno sela i eko naselja, u Crnoj Gori poznata su još i eko naselje Trpezi u Petnjici, zatim tu je i Mount Joy ranč u Pljevljima, zatim etno restorani kao što je Savardak, hotel Kula Damjanova kod Plava, izgrađen u etno stilu i sl. Sva ova naselja i turistički objekti nalaze se u netaknutoj prirodi i omogućuju nam da se prisjetimo prošlih vremena, da se upoznamo sa starinskim predmetima, autohtonim proizvodima, atraktivnim predjelima, kulturom i istorijom koja oživljava duh stare Crne Gore.

¹⁴⁴ <http://www.toplav.me/home/smjestaj/> , 7.11.2014, u 12h

4. TURIZAM U CRNOJ GORI – SADAŠNJA SITUACIJA I SWOT ANALIZA

Turistička privreda Crne Gore zauzima ključnu poziciju u ukupnoj privredi. Od njene tržišne orijentisanosti i inteziteta promocije, atraktivnosti, nivoa kvaliteta usluga i ukupnih prihoda, ne zavise samo radna mjesta i životni standard velikog dijela stanovništva, nego i dalji napredak uopšte, kao i ekonomska snaga zemlje. Strateški ciljevi jesu visokokvalitetni turizam tokom čitave godine, povećani prihod po gostu/danu, perspective za otvaranje atraktivnih novih radnih mjesta, održivost i podizanje opšteg nivoa kvaliteta života.

Sadašnju situaciju karakteriše značajno povećanje broja turista, skoncentrisanih skoro isključivo na primorju, u najvećoj mjeri tokom mjeseci jul-avgust, i pretežno usmjerenih na segment kupališnog odmora. Crna Gora je na tom poslovnom polju dostigla visok stepen zasićenosti. Taj sektor više ne bi trebalo širiti, već ga kvalitativno prestrukturirati. Istovremeno, potencijal zaleđa Crne Gore (centralni i sjeverni region) treba uključiti u diversifikaciju ponude.

Strategija za dalji razvoj turističke privrede, mora shodno tome:

- Smanjiti opterećenje primorja tokom ljetnjih mjeseci, umanjiti broj turista u najopterećenijim regijama;
- Dosljednim podizanjem nivoa kvaliteta ponude povećati prihod po gostu/danu;
- Stvoriti tržišnu sposobnost tokom predsezone i potsezone, putem raznolikih ponuda na **primorju** i u **zaleđu**, kao i njihovo povezivanje u **jedinstven proizvod**.¹⁴⁵

Treba težiti što većem umrežavanju u avio mrežu Evrope tokom čitave godine. Pored turista kupaća, dodatno treba pridobiti i druge ciljne grupe.

Iz ovog izvoda iz Strategije razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, koje je donjelo Ministarstvo za turizam i zaštitu životne sredine, jasno se može zaključiti da jedino spajanje turističke ponude na primorju sa ponudom u zaleđu u jedinstven turistički proizvod, može doprinjeti razvoju visokokvalitetnog turizma tokom cijele godine, a ne samo u ljetnjim mjesecima, što je prioritetan strateški cilj Crne Gore.

SWOT analiza

¹⁴⁵ Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Crne Gore, (2008), Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, Podgorica

<p>Prednosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - raznolikost ponude na malom prostoru - klima i geografski položaj - prirodne vrijednosti - kulturno-istorijsko naslijeđe - gostoprimstvo lokalnog stanovništva - hrana i pića - veliki broj malih i srednjih preduzeća - povoljan ambijent za investiture - razvijena informatičko-komunikaciona infrastruktura (ITC) - politička stabilnost - dobri odnosi sa susjednim državama - nova destinacija - blizina značajnih evropskih metropola 	<p>Slabosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - nedostatak svijesti o važnosti turizma među značajnim dijelom stanovništva - nedovoljna primjena IT - neprepoznatljivost regiona - nedostatak kadra sa aspekta kvalifikacija i kvantiteta - nizak nivo kvaliteta usluga - izražena sezonalnost - znatan udio sivog tržišta - nedostatak informacija i istraživanja - neplanska gradnja - nečistoća - neadekvatna prateća infrastruktura (vodosnabdjevanje, otpadne vode, čvrst otpad, putna infrastruktura, električna energija, parking) - buka - nedovoljna dostupnost putem avio saobraćaja - nedovoljna inicijativa u turizmu - nedovoljno područja sa statusom zaštićenog područja u obalnom dijelu
<p>Mogućnosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - rastuća međunarodna tražnja za turizmom koji je orjentisan na prirodu - rastuća međunarodna tražnja za novim (neiskorištenim) turističkim i kongresnim destinacijama - rastuća međunarodna tražnja za visokokvalitetnom turističkom ponudom - rastuća važnost i prihvatljivost održivog razvoja - tekuća integracija u EU - razvoj regionalnih turističkih asocijacija - privatno-javno partnerstvo - internet 	<p>Prijetnje:</p> <ul style="list-style-type: none"> - povećanje troškova prevoza (cijena nafte) - povećanje cijena hrane - uticaji klimatskih promjena - smanjenje plažnog prostora koji ima status zaštićenog prostora

Tabela broj 1: Swot analiza stanja turizma u Crnoj Gori

Izvor: Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Crne Gore, 2008., Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine, Podgorica

ZAKLJUČAK

Za Crnu Goru značaj turizma je velik jer se odnosi na svaki aspekt našeg društva. Utiče na razvoj privrede, životni standard i način života stanovništva, podstiče otvaranje novih radnih mjesta i opšti prosperitet.

Važno je i pomenuti atraktivnost koju je turistička privreda Crne Gore u međuvremenu stekla na tržištima, ali i ekonomska vrijednost njenih prirodnih potencijala. Zato je njegovanje pejzaža i prirode od neprocjenjivog značaja jer čine naš osnovni kapital.

Ogroman potencijal za povećanje zaposlenosti i prihoda može da se vidi u povezivanju sektora turizma sa ostalim privrednim sektorima. Prije svega, proizvodnja hrane, naročito bio hrane, za potrošnju u hotelima, lokalnim restoranima i sl, dobra je šansa za poboljšanje poljoprivredne proizvodnje i koristi od povećanog turizma u smislu zaposlenja i prihoda.

Drugi važan potencijal leži u kombinaciji poljoprivrede i turizma. Proširena ponuda agroturizma nudi optimističnu opciju za poljoprivrednike u ruralnim oblastima, naročito na sjeveru i zaleđu primorja, jer im omogućava da dopune svoje poljoprivredne aktivnosti drugom vrstom prihoda.

Prakse i iskustva zemalja članica EU, mogu nam pomoći da na osnovu njihovih iskustava unaprijedimo razvoj seoskog i eko turizma u Crnoj Gori, jer Crna Gora ima sve prirodne, istorijske i tradicionalne potencijale za takvu vrstu turizma. Potrebno je povezivanje ponude na primorju i u zaleđu u jedinstveni turistički proizvod. Crnogorski agroturizam ima potencijala jer ima prepoznatljive, autentične proizvode (od jela, pića, ljekovitog bilja, meda itd.) do proizvoda domaće radinosti kao što su komadi odjeće ručne izrade, zanatsko-grnčarski proizvodi, suveniri i sl., što su osobenosti koje su zanimljive i privlačne stranim turistima. U toj namjeri potrebno je zaštititi raznolikost i kulturni identitet različitih agroturističkih regija, marketinški plasirati proizvod i edukovati lokalno stanovništvo.

U stvaranju kompleksne turističke ponude kao povezane cjeline primorja i zaleđa, vidi se najbolja mogućnost da se produži sezona i da se sjeveru daju razvojni impulsi. Kao zajedničku viziju svi učesnici u tom procesu treba da imaju u vidu osnovnu ponudu koja se zasniva na onom najvrijednijem što Crna Gora posjeduje, a što se oslikava kroz slogan "Wild beauty". Naša buduća ponuda treba još intezivnije da povezuje pejzaž i prirodu, različite kulture koje su ostavile pečat na Crnoj Gori kao i naš način života, sa najvišim kvalitativnim zahtjevima jednog modernog društva. Vrijednosti pejzaža, prirode, kulture i životnih stilova predstavljaju osnovni kapital turističke privrede i što se više cijene kao atraktivne na tržištu, to su bolje šanse za uspjeh čitave privredne grane i svih s njom povezanih djelatnosti.

LITERATURA:

1. Geić, S. (2011), Menadžment selektivnih oblika turizma. Split: Sveučilište u Splitu
2. Jelinčić, D. A. (2007), Agroturizam u evropskom kontekstu. Zagreb: Stud. Ethnol. Croat, Vol.19
3. Pančić-Kombol, T. (2000), Selektivni turizam. Matulji: TMCP Sagena
4. Alfier, D. (1994), Turizam- Izbor radova. Zagreb: Institut za turizam
5. Kasper, C. (1975), Die Fremdenverkehrslere im Grundriss. Bern- Stuttgart: Verlag P. Haupt
6. Gračanin, M. (2010), Wellness u zdravstvenom turizmu Hrvatske. Zagreb: Hrvatsko naučni stručni skup o menadžmentu u turizmu i sportu: zbornik radova
7. Bartoluci, M. (2006), Unaprijeđenje kvaliteta sportsko-rekreacijskih sadržaja u hrvatskom turizmu. Split: 15. ljetnja škola kineziologa Republike Hrvatske
8. Demonja, D. (2011), Kulturni turizam: Hrvatska iskustva. Zagreb: Institut za međunarodne odnose
9. Jadrešić, V. (2001), Turizam u interdisciplinarnoj teoriji i praksi. Zagreb: Školska knjiga Zagreb
10. Petrić, L. (2006), Destinacijski menadžment. Split: EF Split
11. Brščić, K. Franić, R. Ružić, D. (2010), Zašto agroturizam – mišljenje vlasnika. Zagreb: Journal of Central European Agriculture
12. Smith, M. MacLeod, N. Hart, M. (2010), Key Concepts in Tourist Studies, Sage Publications Ltd.
13. Popesko, B. (2008), Activity based costing applications in the Czech Republic. Prague: Lex et Scientia International Journal
14. Petrić, L. (2006), Izazovi razvoja ruralnog turizma: dosadašnja praksa u Evropi i reperkusije na Hrvatsku. Zagreb: Acta Turistica, No.2, Volume 18/2006, EF Zagreb
15. Wilson, S. Fesenmeier, D.R. Fesenmeier, J. John, C. (2001), Factor for success in rural tourism development, Journal of tourism research, vol.40 (2)
16. Orlić, I. Brščić, K. (2012), The Role of the Hospitality in the Agrotourism. London: Tourism and Hospitality Management conference
17. Štoković, I. Grižinić, J. (2007), Cluster – model of Istrian agrotourism destination. Bratislava: International Conference Dialogue of Public and Private Representatives about Partnership in Tourism, Slovačka
18. Geić, S. (2007), Organizacija i politika turizma. Split: Sveučilište u Splitu
19. Ainley, S. Smale, B. (2010), A profile of Canadian Agrotourist and the benefit they seek, Journal of Rural and Community Development
20. Fayissa, B. Nsiah, C. Tadesse, B. (2009), Tourism and Economic Growth in Latin America Countries (LAC): Further Empirical Evidence, Department of Economics and Finance working paper series
21. Akama, J.S. Maingi, S. Camargo, A. (2011), Wildlife conservation, safari tourism and the role of tourism certification in Kenya: A postcolonial critique, Tourism recreation research, Vol.36, No.3
22. Viljoen, J. Tlabela, K. (2007), Rural Tourism development in South Africa. Cape Town: HSRC Press
23. Shao, Q.W. (2007), Developing rural tourism and promoting the construction of new countryside, Qiushi Magazine
24. Baoren, S. (2011), Rural tourism in China, Tourism Management, Volume 32

25. Ecker, S. Clarke, R. Cartwright, S. Kancas, R. Please, P. Binks, B. (2010), Drivers of Regional Agritourism and food tourism in Australia. Sidney: Australian Bureau of Agricultural and Resource Economics-Bureau of rural Sciences
26. Randelli, F. Romei, P. Tortora, M. Mossello, M. (2011), Rural tourism driving regional development in Tuscany, The Renaissance of Countryside. Firenze: Universita degli Studi di Firenze, Dipartimento di Scienze Economiche
27. Ordonez, P. (2005), Rural tourism in Spain: natural resources as source of competitive advantage, World Review of Entrepreneurship, Management and Sust. Development, Vol 1., No. 1
28. Vukčević, M. (2011), Menadžment nacionalne i globalne ekologije. Herceg-Novi: dr sci Mladen Vukčević, Igalo, Drenovik bb, H. Novi
29. Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine Crne Gore, (2008), Strategija razvoja turizma u Crnoj Gori do 2020. godine. Podgorica: Vlada Republike Crne Gore
30. Đukić, A.(2001), Menadžment prirodnih resursa i ekologija u turizmu. Dubrovnik: Veleučilište u Dubrovniku
31. Elaković, S.(2006). Sociologija slobodnog vremena i turizma. Beograd: EFB
32. Ilić, M. (1980). Sociologija kulture i umjetnosti. Beograd: Naučna knjige
33. Mitrović, M., Petrović, S.(1994). Sociologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
34. Nikić, S. (2012). Sociologija turizma i održivi turizam. Tivat: FMS-Tivat
35. Đurašević, S. (2008). Turistička putovanja. Podgorica: CID
36. Mirković, Č., Vujičić, R. (1997). Spomenici kulture Crne Gore. Novi Sad: Presmedij
37. Brčić, I., Orlandić, R. (2010). Nautički turizam faktori i elementi. Bar: Pospam
38. Radojičić, B. (1996). Geografija Crne Gore – prirodna osnova. Nikšić: Unireks

Internet izvori:

1. <http://issuu.com/croatia.hr/docs/htz>
2. <http://www.hgk.hr>
3. <http://www.panamacomp.net/seoski-turizam-cg>
4. <http://www.undp.hr/upload/file/278/139168/FILENAME/Priručnik>
5. <http://www.montenegropedia.me/atrakcije/banje.php>
6. <http://poslovniforum.hr/projekti/006.asp>
7. <http://www.zacorda.hr/wp-content/uploads/2012/05/PriručnikSeoskiturizamzaweb.pdf>
8. <http://www.mrt.gov.me/.../FileDownload.aspx?rld=77464>
9. <http://www.scribd.com/doc/50731198/HISTORY-OF-AGROTOURISM-Prt-2008>
10. <http://www.caes.uga.edu/center/caed/pubs/agritourism/documents/considering.pdf>
11. <http://www.hgk.hr/wp-content/filesmf/EU%20>
12. <http://www.eurogites.org>
13. <http://www.cenort.rs/?pageid=103>
14. <http://www.ecovast.org/english/about-e.htm>
15. <http://www.eceat.org>
16. <http://www.mrrfeu.hr/default.aspx?id=464>
17. <http://www.domacini.va.org.rs/index.php?option=com-content&task=view&id=89&Itemid=34>

18. <http://www.nytimes.com/2011/06/10/business/10tourism.html>
19. <http://publications.gc.ca/Collection/Statcan/21-006-x/21-006-XIE2005005.pdf>
20. <http://www.trailcanada.com/green/things-to-do/agrotourism/>
21. <http://www.google.com/search?q=plantaže+kafe+u+meksiku&biw>
22. <http://www.geografija.hr/clanci/247/svijet-maya-turisticka-destinacija-latinske-amerike>
23. <http://oaxaca-travel.com/guide/ecotourism.php?section=ecotourism&lang>
24. <http://www.argentina.travel/en/authentic/rural-tourism/2014>
25. <http://www.ine.cl/>
26. <http://www.tourism.co.cr/>
27. <http://en.wikipedia.org/wiki/Tourism-in-Costa-Rica>
28. <http://www.google.com/search?q=južna+afrika&biw=1366&bih>
29. <http://www.media.australia.com/en-au/documents/Outback-Farm-Stays-Jan09.pdf>
30. <http://www.bs.wikipedia.org/wiki/Australija>
31. <http://www.sh.wikipedia.org/wiki/Novi-Zeland>
32. <http://www.geografija.hr/clanci/650/na-selo-na-selo-razvoj-ruralnog-turizma-u-Europi>
33. <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/studies/towards-quality-tourism-rural-urban-costal/iqm-rural-en.pdf>
34. <http://www.austria-holidays.info/en/cheese-street/>
35. http://www.siksali.ee/cultour/ITA_Situation_Analysis_Summary.pdf
36. <http://www.agriturismo.it/agriturismi/veneto/treviso>
37. <http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/studies/towards-quality-tourism-rural-urban-coastal/iqm-rural-en.pdf>
38. <http://www.spanish-town-guides.com/Rural-Turism-Spain.htm>
39. <http://www.slotrips.si/slo/galerija/348/Plansarija-logarski-kot>
40. <http://www.google.com/search?q=švajcarski+proizvodi&biw>
41. <http://www.fatosz.eu/en/rural+tourism+in+hungary/rural+tourism+in+hungary.html>
42. <http://www.sturesearcher.ch/?p=1194>
43. <http://www.aperion-uni.eu> ,
44. <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloski-turizam/item/82-ekoturizam-u-crnoj-gori>
45. <http://www.ekozona.files.wordpress.com/2010/03/made-in-Podgora.jpg>
46. <http://www.durmitor.files.wordpress.com/2012/02/maslinesir-prsuta.jpg>
47. <http://www.maslinaboka.org>
48. <http://www.google.me/search?q=žučenica&biw>
49. <http://www.iper.org.me>
50. <http://www.radiodux.me>
51. <http://www.reciklirajte.me/reciklaza>
52. <http://www.reciklirajte.me/zelena-ekonomija/ekoloki-turizam/item/83-etno-sela-u-crnoj-gori>
53. <https://www.google.com/search?q=etno+selo+jatak&biw>
54. <http://www.pluzine.travel/page.php?id=59>
55. <http://www.toplav.me/home/smjestaj/>

56. <http://www.milogoratsa.co.nr/>
57. <https://www.google.com/search?q=grožde&biw>
58. <https://www.google.com/search?q=kanjon+nevidio&biw>